

A. Gabriel Hâtıra Kitâbına katkı.

İTHÂF

E. ESİN

Gabriel, bir konuşma sırasında, şöyle demişdi : «Türkiyeye bigâne olarak gelmişdim. Türk mimârîsinin câzibesine kapıldım ve Türkiyenin âşinâsı oldum». Gabriel'in bu meyli, mimârî târîhimiz çalışmaları bakımından, çok mutlu bir dönüş noktası teşkil etmişdi. Bu meyl sâiki ile, Gabriel, Türk mimârîsi hakkında ilmî araştırmalara başlayacak ve her biri bu konuda birer temel taşı olan eserlerini yazacaktı. Bu gün ise, Gabriel'in eserlerini açdıkca, her Türk ona minnet duymaktadır.

Gabriel, bu satırları yazanın da hayâtına yön verenlerden olmuşdu. Kendisini 1944 den itibaren İstanbulda Fransız Arkeoloji Enstitüsü müdürü bulunduğu devirde ve daha sonra Fransada rastlamak fırsatını buluyordum. Konferanslarını ve derslerini takibe gayret ederdim. Paris'de Ecole des Beaux-arts'da bir müddet mimârî çalışdığım için, beni Selçuklu mimârîsini tedkik etmeğe teşvik ediyordu. Fakat 1953'de zevcim Moskova sefâretine tayini ile bana Türkistan kapıları açılacaktı. İlk kitabım, **Türkistan Seyâhatnâmesi**'nin müsveddesini, Gabriel'e arz ederek, bir önsöz yazmasını ricâyâ mucâseret etmişdim. Türk minâresinin menşei hakkındaki bu yazıyı, Gabriel'in azîz ve muhterem hâtırasına ithâf ediyorum.

TÜRK MINÂRESİNİN ORTA ASYADAKİ ÖNCÜLERİ HAKKINDA

Türk minâresinin öncüsü olan üstüvânî, veya çok köşeli (prismatik), veya yivli göğdeli Türkistan ve Horâsân minâresi, dört köşe kesitli Arab minâresinden ayrı bir târihe sâhibdir. Türkistan ve Horâsân minâresinin menşei hakkında sanat târihcileri muhtelif nazariyeler ileri sürmüşler, fakat bu nazariyeler nâdiren Türk mîmârî ve kültür târihi çerçevesinde yer almıştır. Yabancı araştırmacılar arasında Türk sanatına en çok alâka gösterenlerden olan E. Diez (1) bile, «Hâkânî Türk» adını taşıyan (modern târihcilerin Kara-hanlı dediği) sülâlenin eserlerinden, meselâ Buhârâ'daki «Uluğ-minâr»'dan, İran başlığı altında bahseder. Bu yanlışlıkların sebebi Diez'in devrinde Türkistan minâresi târihinin, etrâflı şekilde yazılmamış bulunması keyfiyeti olsa gerek. Bugün Türkistan minâresi üzerinde araştırmalar çoğalmıştır (2). Kendi mütevâzı ölçümde, Türk minâresinin menşei meselesine mükerreren değinmiş (3) olmakla beraber, ileri sürdüğüm fikirleri, daha mufassal ve müdellel şekilde arz etmek fırsatını ancak şimdi bulmakdayım.

1 — Milâddan önceki binyılda İç Asya Türklerinin atalarının yaşadıkları bölgelerdeki kuleler:

Diez'in (4) Türkistan ve Horâsân minâresinin aslı hakkındaki temel görüşleri, bugün de kabûle şâyândır : Türkistan ve Horâsân minâresi, o bölgelerde eskiden mevcûd kule minârisi geleneklerinin devamı olacaktı. Diez, gözetleme kuleleri ve Aşoka'nın zafer sûtûnları üzerinde durmakta idi. Biz de bu konulara değineceğiz.

(1) Diez, «Minâre», 327-28.

(2) Bkz. aşâğ. not 142,146,149,154,159'da Bernştam, Yaralov, Pugaçenkova-Rempel' ve Şişkin'in eserleri.

(3) Bkz. Esin, «Hâra-hanlıların...», 124-25; *id.*, «Genesis...», 171-74; *id.*, «Muyanlık», 96-8; *id.*, «Minâre».

(4) Diez, «Minâre», 321.

Fakat İç Asyada, bunlardan hem daha eski, hem de Türklerin atalarının yaşadıkları bölgelerde de kule mimârîsi gelenekleri vardı. Eberhard'ın (5) proto-Türk olarak tasnif ettiği İç Asyalı kadını «Chou» ların (M.Ö. 1050-249), daha henüz Çinlilerin tamâmen işgâl etmediği bugünkü Kuzey Çinde devlet kurdukları devrede de, kuleler yapılıyordu (6). «Chou» geleneğine göre bir surlu şehir veya kale inşâ edilirken, dört yönün tam olarak tayin maksadı ile, müstakbel surlu mahallin dört köşesine dört direkt dikilirdi. Surlar inşâ olunca, köşelere kuleler yapılırdı. Köşe kuleleri dağ timsâli idi ve böylece, belki dünyânın dört yönünde bulunduğu sanılan dört büyük dağı (7) tasvîr ediyordu (Chou imperatoru, dünyâ hükümdârı sayıldığı için, hükümdâr şehri bir kosmogram idi. yer-yüzüne atf edilen planda binâ ediliyordu) (8). Surlu Chou şehrinin güneydeki baş kapısının iki yanında kuleler bulunuyordu.

Franke (9) Chou devri hükümdârlarının, dünyâ nizâmını kuran alemşümûl devlet mefhûmunu temsilen, başkentlerinde, veya kutlu bir dağ tepesinde, üç ayrı isim taşıyan yapılar inşâ ettiklerini kaydeder. Bu yapıların birbirlerinden farkları pek vazih olmamakla beraber, üçünün de kosmografik mâhiyette, kâinât timsâli birer binâ olduğu ve bunlardan birinin (**ling t'ai**) muhakkak müstakil bir kule şeklinde bulunduğu anlaşılır. **Ling-t'ai** adı verilen kulenin tepesinden «rûhlar seyr edilir» ve astrolojik müşâhedelerde bulunuluyordu (10). Hükümdârlık timsâli üç yapıdan en eskisi olan **pi-yung** (11) ise, çince olmayan bir ad taşıyordu ve Franke'nin tahmînine göre, Chou'ların da dâhil bulunduğu, Çinli olmayan milletlerin kültür malı idi. **Pi-yung**, askerî mâhiyette, etrâfında su hendeği bulunan bir kule olabilirdi. **Pi-yung**'un da dîni vechesi vardı ve alplik mefhûmunu tebcil eden ve belki kam âyîn-

(5) W. Eberhard, **Çin Târîhi** (A. 1947), 19,33.

(6) Biot, II, 554-64. Granet, 250-51.

(7) Biot, II, 263-77. Wheatley, 438.

(8) **Ibid.**, II, 554-56; I,431; II/2. Yine bkz. Granet, 231-34. Wheatley, 411-38. Esin, «Ordug», 137-38. **Id.**, «Muyanlık», 76-78. **Id.**, «Genesis », 152-53.

(9) Franke, indeks, **pi-yung**, **ming-t'ang**, **ling-t'ai**.

(10) Franke, I, 303; III, 161.

(11) Franke, I, 74, 304.

leri de icrâ eden bir İç Asya dîni ile alâkası olabilirdi. **Pi-yung**'un etrâfını saran su hendeği, kule şeklindeki **ling-t'ai**'da ve devlet dîni mefhûmunu ifâde eden üçüncü, kosmografik tapınak olan **ming-t'ang**'da (12) da mevcûd idi. **Ming-t'ang** dahi çok katlı olabilmekle beraber, dokuz mütevâzın hücreden (13) müteşekkil bulunduğuna göre, kule mâhiyetinde değil idi.

Chou devrine âid rivâyetlerin kaydedildiği Han sülâlesi zamanından eserlerde, sûrlu yapıların kapısının iki yanına inşâ edilen, veya müstakil bulunan kulelerin şekli görülmektedir. Kapı yanındaki kuleler (14) dört köşe kesitli olup, yukarı doğru incelmekte ve iki şerefeli idi. Şerefe kısımlarının üstü dam ile örtülüyordu. Müstakil kuleler (15) de dört-köşe kesitli, ekserî üç katlı ve dam ile örtülü idi.

Tolstov (16), Chou devri Çin'deki köşelerinde temsîlî köşe kuleleri bulunan sûrlu şehir geleneğinin, M.Ö.IV.-II.yüzyıllarda, Doğu'dan Batıya, Aral gölü güneyine kadar gelmiş olduğuna işâret etmişti. Misal olarak, Tolstov, Babiş Molla I kalesini göstermişti. Babiş Molla I çevresinde Mongoloid iskeletler kalıntıları da bulunduğuna göre (17), Chou geleneğini bu Mongoloidler Batıya getirmiş olmalı idi. Tolstov Doğulu Mongoloidlerin o bölgedeki Saka'lar ile karışarak Peçenek Türklerinin ecdâdı olduklarını sanıyordu. Babiş Molla I yapısının köşelerindeki kulelerin, âdetâ sü-tûna benzer şekilde ince ve içi dolu olup, hiç bir takviye vazifeleri de bulunmaması, Tolstov'a göre, bu kulelerin ancak dîni bir mânâsı olabileceğini gösteriyordu. Ancak, Babiş Molla I kalesinin köşesindeki kuleler, Çin tarzında, dört-köşe kesitli değil, üstüvânî

(12) Franke, I, 119, 146; II, 416, 422.

(13) Granet, 117.

(14) Boyd, lev. 4.

(15) Boyd, lev. 5,6.

(16) Tolstov, «Les Scythes», res. 7 (Babiş Molla I) hakk. mülâhazalar. **Id.**, **Del'ta**, res. 89. Babiş Molla bölgesinde bulunan Mongoloid iskeletlerin, M.Ö.IV.-V.yüzyıllarda Doğu'dan göç edenlere âid olduğu sanılır. Bu Doğuluların Babiş-Molla bölgesinde yaşayan Saka'lar ile karışması neticesinde Türk Peçenek boylarının vücûda geldiği sanılır.

(17) S. P. Tolstov - M. A. İtina, «Saki nizov'ev Sır-darı (po materialam Tagiskena)», **SA** (1966/2).

göğdelidir. Üstüvânî göğdeli, sütûna benzeyecek kadar ince ve bazen içi dolu olan kulelerin, köşelerde, veya yan-yana dizili olarak sûrlar boyunca yer alması ise, Orta Asya mimârîsinin kadîm ve belirli bir husûsiyeti idi (18).

Böylece, İç-Asyanın Türkler ile alâkalı bölgelerinde, Milâddan önceki bin yılda, iki cins kule tesbît etmiş bulunuyoruz: Çin sınırlarında, dört-köşe kesitli, Orta Asyada, ince, üstüvânî kuleler. Müstakil duran kaleler Cinde yapılmakta, fakat, İç Asya muhîtinde, Milâddan önceki binyılda Mevcûd gözükmemektedir.

2 — Buddhist kuleler:

Hind hükümdârı Asoka M.Ö. 250-248 sıralarında Buddhismi kabûl edince, Burkanı tebcîl için, âbidevî taş sütunlar üzerine, Burkanın timsâllerinden çark ile lotus çiçeği şekilleri ve arslan heykelleri diktirtmişti (19). Lat denen ve kimisi 12-15 bu âbidelerden, M.Ö.243'de Nepal'da dikilen sütûn hâlâ ayakdadır (20). Diez'in dediği gibi, hakikaten minâreye benzeyen bu üstüvânî sütûnlar Buddhist mimârînin bir husûsiyeti olarak gelişecekti. İç Asyalı gçbedelerden Kuşân boyunun M. II. yüzyıl sıralarında, Orta Asyanın güney bölgeleri ile bugünkü Hindistanın kuzeyinde devlet kurduğu devirden, Mathurâ Buddhist külliyesinde, iki kule arasında bir **stûpa** (Buddhist türbe) tasvîr eden eser (lev.I/a), âdetâ meşid ve minâre külliyesini hatırlatır (21). Buddhist sütûn-kulelerinin, Türk sülâlelerinin hükmettiği iller üzerinden (lev.I/b), Türk merkezlerine de yayıldığını göreceğiz (lev.III).

Türk minâresinin uzak mâzîdeki öncülerinden biri de, çok katlı, bir kule-tapınak olan Çin pagoda'sı (çince t'a) idi (22). **Pagoda** yapısının hangi Buddhist ilde başladığı münâkaşalıdır. Kuşân devrinden Amaravâti Buddhist külliyesinde **pagoda** ya benzer çok köşeli bir yapının tasvîri bulunması, **pagoda**'nın da Kuşân çevresinde geliştiği intibâmı uyandırmaktadır. Fakat **pagoda**'lar, bilhassa Kuzey Çinde gelişti ve bu gelişme, dil kalıntılarından türkçe ko-

(18) Lavrov, 21,30.

(19) Rowland, 39-42.

(20) Rowland, lev. 8,9.

(21) Combaz, I, 181, res. 8 (Mathurâ).

(22) Combaz, I, 186, 257-72; Boyd, 125-27. Amaravâti tasvîri: Combaz, I, 186, res. 11.

nuşdukları bilinen (23) Tabgaç sülâlesi (M.386-556) devrinde (24) oldu. Tabgaz'ların dili türkçe olduğuna göre, artık kule-tapınakların türkçe adı olan «idiz ev» (yüksek tapınak) (25) tabirini kullanacağız. Tabgaç «idiz ev» kalıntıları, veya tasvîrlerinden (lev. II/a) anlaşıldığına göre, bu yapılar, ilk devirde, bir Çin gözetleme kulesinin tepesine, türkçe «linnua orun» denen açılmış lotus çiçeği şeklinde bir taht üzerine oturtulmuş, bir **stûpa**'dan müteşkil bulunuyordu (26). Gözetleme kulesi de, diğer âlemşumûl devlet timsâlleri gibi, Çinde Konfüçianist bir veçhe almasına rağmen, belki Çinli olmayan Chou sülâlesinin (M.Ö.1050-249) bir geleneği olarak, Hun (27) ve Tabgaç (28) hükümdârları tarafından da benimsenmişti. Hun ve Tabgaç beyleri de devlet timsâli olarak hükümdâr şehri ve kule yapıdırıyordu. Hunların aslı bilinmese bile, Milâddan sonraki yüzyıllarda yaşayan Hunların (29) ve Tabgaçların (30) da türkçe konuştuğu muhakkak sayıldığına göre, artık türkçe tâbirleri kullanabiliriz. Hükümdâr ordugâhı veya şehri mânâsına «ordu» (ordoo: çince muharref şekli **pu**) esâsen Hun dilinde idi (31). Gözetlemek ve haber vermek için üzerinde ateş yakılan askerî kulelere de türkçe «karğun» (3) veya «karğuy», veya «karğu» deniyordu.

Pagoda veya türkçe adı ile «idiz ev» kulesinin ilk devirde bir «kargu» ve **stûpa**'dan ibâret olduğunu kaydetmişdik (33). **Stûpa** (34) veya dagoba, veya **caitya**, türkçe «stup» veya «estüp» (35) denen Buddhist âbide, yakılmış bulunan bir azîzin kemik, diş, seç

-
- (23) L. Bazin, «Les parlers des T'opa-Wei», **T'oun-pao**, XXXIX (1950). Eberhard, Toba, 362.
- (24) Boyd, 125-27; Soper, 58.
- (25) Müller, 38.
- (26) Combaz, I, 265, res. 47.
- (27) Franke, II, 65.
- (28) Franke, II, 210.
- (29) Klyaştorniy, 108.
- (30) Bkz. yuk. not 23.
- (31) Franke, III, 236-37 (Pelliot'nun **T'oung-pao** XXVII deki makalesinde 208-10'a atf).
- (32) Clauson, «Kargu».
- (33) Bkz. yuk. not 26.
- (34) S. Beal, **Catena**, 128-29; Getty, 185; Combaz, III, 104, 49-52.
- (35) Caferoğlu, «stup».

gibi kalıntılarını veya dinî metinleri sağlamağa mahsûs bir yapı idi. Burkan ve Buddhist azîzler birer ruhânî hükümdâr sayıldığından, stûpa da İç Âsyada, dünyâ sultanı türbelerine mahsus şekilde, kâinât timsâli idi (bkz. lev. II/a'da, tepede). **Stûpa**'nın altını teşkil eden, dört-köşe üç kademe, toprak (yer-yüzü) ve su gibi dünyevî unsurların (türkçe «yer-sub») remzi (36), kademelerin üstündeki kubbe ise, gök remzi sayılıyordu. Kademeler ile kubbenin arasına dikilen direk (sanskritçe **yûpa**), dünyânın mihverini tasvîr ediyordu. **Yûpa**, veya türkçe adları ile «tirgük», yahud «nomlug tug» (37) (bu direğe Burkanın veya azîzlerin bayrağı asılırdı), kubbenin dışına kadar yükseliyordu. Kubbenin zirvesinde **harmika** (38) denen küçük köşk, Burkanın makamı sayılıyordu. Bu makamın göğün zirvesinde bulunduğu tasavvur edilen semâvî ateş veya eşir (ether) bölgesinde olduğu kabûl ediliyordu. Bu mefhûmların türkçe mukabili «kalık» idi ve «kalık» kelimesi hem göğün zirvesine, hem de yüksekdeki bir köşke delâlet etmekte idi. Köşk şeklinin tepesinde, mihver teşkil eden direğe geçirilmiş bulunan hükümdâr şemsiyesi tasvîrleri, birden dokuza kadar, üst-üste ve git-tikçe küçülerek diziliyor ve hepsi birden bir mahrûtî künbed teşkil ediyorlardı. Hükümdâr şemsiyelerine, sanskrit **kşattra**'dan muharref olarak, türkçe Buddhist metinlerde, «küsetri» (40), veya «küzetri» deniyordu. Alemler altın suyuna batırılmış bakırdan idi. **Alemi** teşkil eden şekillerden, sanskrit **trisula** (41) denen üç çatal lı yaba'ya türkçe «yalın-tag drzl (**trisula**)» veya «Drzl badruk» adı verilmekte idi. Güneş topu ve hilâlden müteşekkil olup içtimâ (conjectio: türkçe «körüşmek») hâlinde güneş ve ayı tasvîr eden, parlaklık timsâli alemler de **stûpa**'nın tepesine rezk edilmekte ve bu remze türkçe «kün-ay» (42) denmekte idi.

İlk «idiz ev» ler ahşab idi (43). Dinî yapılar çından ağacın-

(36) Bkz. Orkun, II,64.

(37) Arat, 206 (tirgük). A. von Gabain, «Die uigurische Hüent-sang Biographie», **EDTE** I, (Leipzig 1972), satır 1910 (nomlug tug).

(38) Combaz, I, 194-200.

(39) Bkz. **Slovar**'

(40) A. von Gabain, **Maitrisimit**, II, (Berlin 1961), 19.

(41) Esin, «Kün-ay», 335, not 101.

(42) Esin, «Kün-ay», 315.

(43) Bkz. yuk. not 21.

dan, (44), ekserî al renkte (ateş rengi) (45) boyanıyordu. Çinde ahşab tapınaklara **ch'i (rus vernicifera)** (46) denen al aşu tozu renginde cilâ sürülürdü. Tabgaçların, kagnı ile taşınabilen ve her halde ahşab olan, beş katlı hükümdâr kulesi yaptıkları rivâyet edilir (47). Tuğladan ve taşdan «idiz ev» ler Tabgaç devrinde gelişti (48). Tabgaç mimârları çatıları sırlı keramik ile kaplamakda idiler. Bir Tabgaç tapınağında onbeş «idiz ev» yan-yana dizilmişdi.

«İdiz ev»'in «kargu» ve **stûpa**'dan muhtelit olarak Tabgaç muhîtindeki ilk şekli, (lev.II/a), gittikçe unutulurak, insicamlı ve bazen dokuz kata kadar yükselen bir kule-tapınak yapısı gelişti. Tabgaç çevresinde de, «idiz ev»lerin göğdesi artık yalnız dört-köşe kesitli değil (50), sekiz-köşeli, veya on-iki köşeli, adetâ üstüvâni olmakda idi (51). Sekiz-köşeli poligon da yer-yüzü timsâli idi (52). «İdiz-ev»'in tepesindeki **stûpa**'nın kubbesi ehemmiyetini kaybetmekde, buna karşılık şeref şemsiyelerinden müteşekkil mahrûti künbed büyümeğe idi. Böylece «idiz-ev» çok köşeli ve külâhlı bir kule olmakda idi (53).

3 — **Kök-Türk (M. 545-745) ve Koço Uygur (M. 850-1212) kağanlıkları devrinde kuleler :**

Kök-Türk Kaganı Taspar (M.572-80) Buddhismi Tabgaçların ahfâdından olan sülâlelerin saraylarından gelen râhiblerin (54) te-

(44) Soothill-Hodous, 212/a.

(45) Eberhard, **Sternkunde**, 58. Burkan makamı göğün ateşin zirvesinde sayılıyordu : Beal, **Catena**, 128-29. Türklerde ise renk mertebeleri, aşağıdan yukarıya, şöyle idi: yağız yer; ay hâlesi renginde su; alev renginde ateş; mor renkte yel (hava); «kök (gök) kalık»: W. Bang - A. von Gabain, «Türkische Turfantexte» V, **EDTF**, II, 324.

(46) Boyd, 24; C. A. S. Williams, **Encyclopaedia of Chinese symbolism** (N.Y. 1960), «Lacquer».

(47) Eberhard, **Toba**, 358.

(48) Boyd, 127. Sırlı keramik: Soper, 58.

(49) Boyd, 127.

(50) Boyd, lev. 20; Combaz, I, res. 47.

(51) Boyd, 127 ve lev. 23.

(52) Biot, I, 343.

(53) Combaz, I, res. 48.

(54) Liu, 43.

sîri altında, devlet dîni olarak, kabûl etmişdi (55). Taspar Kagan nerede olduğu bilinmeyen bir sañghârâma (Buddhist külliye) yaptırmışdı ve bu külliyyede bulunduğu anlaşılan bir «idiz ev» ve burkan heykeli etrâfında, dönerek, ibâdet ederdi (56).

Türklerin askerî gözetleme kulesi olarak yaptırdıkları ve ha berleşmek maksadı ile tepesinde ateş yakılan «kargu» ların ise, çok sayıda olduğu Kök-Türk kitâbelerinden bilinmektedir. Tonyukuk şöyle diyordu :

«Arkuy, karguğ ulğartdım oğ»

(Tonyukuk II, Doğu 3: «Siper kaleleri ve gözetleme kulelerini hep çoğalttım»).

Selenge ve Kem ırmakları kıyılarında da «kargu» lar bulunduğu kitâbelerde anlatılır (57). «Kargu»ların şekli, Türkistandaki Kök-Türk devrinden kalıntılardan bilinmektedir (bunlardan Miran'daki kulelerin birinde, Kök-Türk yazısı ile türkçe askerî vesikalar bulunduğundan, «kargu»nun Türklere âid olduğunda şüphe yoktur) (58). Türk «kargu»ları da, Çin gözetleme kuleleri gibi, bir bölük kadar asker barındıran yapılar idi. Bunların, üstüvânî, veya çok köşeli Türk minâresinin öncüleri arasında sayılması imkânı, ancak, dînî mâhiyeti olan, veya devlet timsâli sayılan «kargu» lar için söz konusudur. Diğerleri, sağlam, fakat basit yapılı askerî kuleler idi. «Kargu» lar, dört-köşe planda ve tepesi kesik birer mahrût şeklinde idiler.

Kök-Türk ve Uygur devrinden Türk «ordu-balık» (59) veya «ordu-örgin»lerinin (hükümdâr şehirleri) harâbelerinde kulelerin çokluğu dikkati çeker (60). Uygur Kaganına Çin elçisi olarak M.

(55) Bkz. Klyastorniy-Livşitz.

(56) Liu, 43.

(57) Clauson, «kargu» da verilen kaynaklar.

(58) Stein, I, res. 120 (Miran gözetleme kulesi). Miran kulelerinin birinde Kök-Türk yazısı ile askerî evrâk bulunmuşdur: Orkun, II, 63-7.

(59) Ordu tabîrinin eskiden manâsı: Esin, «Ordug», 147.

(60) Esin, «Ordug», lev.III/a (Atbaş); VI/c (Ak-tepe); VIII (Talu-barzu); XIII/b,c (Koço); XII/a (Beş-balık) Le Coq, lev. 68/h (Koço).

982'de «Koço»ya ve Kaganın yazlık başkenti Beş-balık'a giden Wang-yen-tê dahi, Uygur ilinde pek çok kuleler olduğunu kaydetmişti (61). Hârâbeleri mevcûd bulunan kulelerin kimisi açıkça askerî (62), diğerleri «idiz ev» mâhiyetindedir. Fakat bunların dışında olup, mâhiyeti anlaşılmayan kulelerin Chou-Hun-Tabgaç geleneği ile ilgili hükümdürlük timsâli olduğu da hatıra gelir. Türk Kaganı, Chou-Hun-Tabgaç hükümdâr şehri geleneğini (63) Hun dilindeki «ordu» adı altında muhâfaza ettiği gibi, yine Hun ve Tabgaçların Chou'lardan aldığı kule (64) şeklindeki hükümdârlık timsâlini de tevâriis etmiş olabilirdi (65). Sûrlu şehirlerin ve tapınakların köşelerinde yer alan ve bir kısmı eski İç Asya tarzında, içi dolu olup, ancak temsîli mâhiyeti bulunan üstüvani, veya çok - köşeli sütün - kulelerin (lev.VI/a) de mânası (66), ancak geleneğe sadâkat ile anlaşılabilir. Uygur Buddhist metinlerinde bir «han» mertebesinde gözüken yer-altı ve «tamug» (cehennem) mabûdlarından Erklig Kan'ın (67) «balık»ı (şehri)ni tasvîr eden bir Uygur resminde de (lev.VI/a) (68) surların köşelerindeki kuleler de içi dolu, ve böylece temsîli mâhiyette, gözükmektedir. Resimde görülen çok köşeli temsîli mâhiyetteki kuleler (lev.VI/a), Koço surlarının köşe kuleleri (69) gibi, gök renginde sırlı tuğlalar ile süslenmiştir. Gök rengi Türklerde «kök kalık»a (göğün zirvesine) işaret eden semavî bir remz idi (70).

-
- (61) S. Julien, «Les Oigours», *Journal Asiatique* (P. Ocak 1847), 57.
- (62) Esin, «Ordug», lev.IX (Bayan Çor Kaganın Kem kıyılarında inşâ ettirdiği ordu-balık).
- (63) Bkz. yuk. not 6-8,27,28.
- (64) Bkz. yuk. not 10-14.
- (65) Bkz. yuk. not 16-18.
- (66) Üstüvânî köşe kuleleri : Esin, «Ordug», lev.III/6 (Koçgarbaşı) Çok köşeli kuleleri : Esin, «Genesis», res. 17, 18 (Le Coq, lev. 47/e ve Grünwedel, «Idikut», lev.IX'daki resimlerden alınmıştır.)
- (67) S.Çagatay, *Altun-yaruk'tan iki parça* (A.1945) 44 (12/10-15).
- (68) Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Turfan Sammlung, resim III 4535.
- (69) Grünwedel, «Idikut», 8 (not).
- (70) Bkz. yuk. not 45.

Yine Chou-Hun-Tabgaç geleneğinde (71) olarak bazı kulelerin gök dini veya astroloji ile ilgisi olabildi. Ananevî şekilde, temsîlî ve mukaddes bir mâhiyeti olan kuleler Buddhist «idiz ev» lerinde görüldüğü gibi, başka dînlere de tahsîs ediliyordu. Uygur Kaganının mensûb olduğu Mani dinine aid yazmaların bazıları Koço sûrlarının köşe kulelerinde muhâfaza ediliyordu (72). Bir misâl daha: Ural bölgesinde bulunan bir gümüş tabak üstünde, ellerinde tuğlar ve bayrak tutan ata binmiş ve zırh giymiş alpler, içinde dîni bir âyîn icrâ edilen bir «kargu» nun etrâfında tasvîr edilmişti. Marşak ve Darkeviç'in (73) tefsîrine göre, bu eser, Karlukların Hıristiyan olduğu M.VIII.yüzyılda, onların muhitinde, belki başkentlerinden Taraz'da, bir Hıristiyan âyîni tasvîr etmekte idi.

Mâhiyeti bilinmeyen kulelerden ikisi, Koço'da, «Han-Tura» denen (Grünwedel, yapı E) Kagan sarayı harâbelerinde bulunmaktadır (74). Bunlardan çift-kule harâbesi, yıkılmış bile olduğu devirde, 1902 yıllarında, yerden itibâren yirmibeş metre yükselmekte idi. Daha çok yüksek olup boyu ölçülemeyen bir kuleyi (âbide D) Grünwedel **Obelisk**'e benzetmişti.

Koço'da ve diğer Uygur şehirlerinde en çok bulunan kuleler Buddhist «idiz ev» leri idi. Bunlar her sûrlu külliye'nin dört köşesinde, giriş kapısının iki yanında, ve külliye'nin içinde, mihverde veya merkezde dikilmiş bulunuyordu (75) (lev.II/b) (76). Bazı külliye'ler ancak «idiz ev» lerde müteşekkil idi (77). Merkezî kuleler, ekseriyet ile, en eski Tabgaç geleneğinde, dört-köşe planda yükseliyor (78) ve tepelerinde bir küçük **stûpa** bulunuyordu (79). Bunla-

(71) Bkz. yuk. not 10.

(72) Grünwedel, «Idikut», 12.

(73) B. I. Marşak - V. P. Darkeviç, «O tak nazıvaemom Siriskoy blyude iz Permskoy oblasti» **SA** (1974/2).

(74) Grünwedel, «Idikut», 16-19).

(75) Le Coq, lev.70/g ve Grünwedel, **Kultst.**, res. 481'e göre rekonstitüsyon yapıldı.

(76) Bkz. Grünwedel, «Idikut», 73, 75, tapınak Beta'nın rekonstitüsyonu: Esin, **BMTS**, lev. XI.

(77) Grünwedel, «Idikut», 15 (külliye B) ve 31-33 (külliye P). Grünwedel, **Kultst.**, res. 481.

(78) Bkz. yuk. not 26.

(79) Grünwedel, «Idikut», 40 (tapınak W) ve 49 (tapınak Y.)

rın dört yöne bakan cebhelerindeki, sıra-sıra hücrelerde, her yönün hâmesi sayılan yön burkanlarının heykelleri dizilmişdi. Planı baklava şeklinde ve girintili-çıkıntılı olup (lev.IX/b), yivli bir göğde ile tebâruz eden Uygur **stûpa**'ları da (80), Nalanda, ve Amara-vâti, Taxila gibi güney bölgeleri (81) ile Doğu Türkistanda Kâvak' da (82) mevcûd prototiplere nazaran, daha çok kuleye benzemekde idi (lev.IX/a). Yivli «idiz ev» ler Uygur şehirlerinde çok binâ ediliyordu (83).

Üstüvânî göğdeli sütun-kuleler de Koço'da mebzûl idi (lev.III). Uygur sütûn-kuleleri, şekil itibârı ile, Orta Asyanın güney bölgelerindekilere (84) benziyordu. Fakat Uygur sütûn-kulelerinin tepelerinde görüldüğü şekilde (85), bir küçük **stûpa** bulunuyordu (lev. III). Bu husûs hem kalıntılar ve resimlerden, hem de metinlerden anlaşılır (86). Uygur eserlerinde, tepesinde arslan heykeli, veya çark bulunan kule resmine hiç rastlamadım. Bir Uygur Buddhist metni, yüksek kulelerin tepesine **stûpa** oturtulmasının sebebini aydınlatmaktadır. «İdiz ev» in tepesinde, muhâfaza edilen dînî yazmaların tozu veya gölgesinin düştüğü yerlerde bulunanlar, Burkanın himâyesinde sayılıyordu :

Bu darnını petikte bitidip, tug uçınta orkuluğ ol. Azu idiz tağta erser, azu idiz evte erser, azu stupnung içinte orguluğ ol..... Kimler bir ök tug uçınta ormişig anı körser, azu aṅga yakın tursar, angmıntın aning köligesi tegser, azu anıṅ toozı-toprağı, yiil üzre, tokıdılp tegser ime... xorğınç ayınc bolmaz». (Bu dînî yazıyı şiir şekline sokup, tuğ tepesine yerleşdirmelidir. Veya yüksek dağ, veya «idiz ev», veya **stûpa** içine yerleşdirmelidir..... Onu tuğ tepesinde yerleşmiş görenler, veya ona yakın duranlar, hatta üzerlerine onun gölgesi değenler, veya yel ile onun tozu-toprağı gelip üstlerine değmiş olanlar... korku ve endişeye düşmez. (Müller, 38-9).

-
- (80) Esin, «Qubbah», lev.V. (muhtelif Uygur merkezlerinde). Grünwedel, «Idikut», 53-5 (Koço'da tapınak Z.).
- (81) Nalanda: Franz, res. 10. Amara-vâti: bkz. yuk. not 22.
- (82) Taxile ve Ravak: **Ancient Buddhist arts**, res. 157, 156.
- (83) Esin, «Qubbah», lev.V.
- (84) Lkz. yuk. not 19,20,21.
- (85) Bkz. yuk. not 26.
- (86) Müller, 38-9.

Koço'da, Grünwedel'in tapınak P adını verdiği külliye (87), üstüvânî göğdeli «idiz ev» den müteşekkil bulunuyordu (lev.III, IV). Bunlar, haçvarî şekilde, üst-üste iki sed üzerine dizilmişdi. (lev.IV/b). Grünwedel'in tahmînlerine göre, merkezî kulelerin boyları daha uzun (20 m. kadar), diğerlerinin boyu daha kısa idi (16 - 18 m. kadar). Külliye P'deki dört-köşe kesitli «idiz ev»lerin kaideleri, üç kademe olarak, 6 m. yükseliyordu. Alt kaidenin sathı 3,7×3,7 m. kadar idi. Kaidelerden daha yukarıda, kulenin üstüvânî göğdesi, 12 - 14 metre yüksekliğinde bir sütûn teşkil ediyordu. Yukarıda söylendiği gibi, kulenin en tepesinde, küçük bir stûpa bulunduğu anlaşılmaktadır.

Böylece, bundan önceki ve bu bölümde, Türk minâresinin prototipleri arasında, Buddhism'in mukaddes kuleleri olan «idiz ev» lere işâret etmiş bulunuyoruz. Türk minâresi prototipi olarak, söz konusu olan «idiz ev» cinsleri çok köşeli(88) veya yivli (89), veya üstüvânî (90) göğdeli olanlardır.

4 — İlk Horâsân ve Türkistân minâreleri:

a) Horâsân:

Horâsân illeri Türkistandan önce Müslüman olduğu için, İslâmı ilk kabul eden ve böylece belki minâre inşâ eden Horâsânlı Türkler olmuş olsa gerek. Kök-Türk Kaganlığı devrinde M.VI-VIII. yüzyıllarda, Türkler İç Asya ve Türkistan sınırlarını her yönden aşarak, Horâsân'a da yayılmışlardı. Belh, Kâbul, Ghûr, Gazne, Seistân, hatta Dihistân'da (Hazer denizinin güney-doğusu) Türk boyları yaşamakta ve Türk sülâleleri hüküm sürmekte idi (91).

Oğuz oldukları sanılan, Müslüman müelliflerin verdiği muharref şekildeki isim ile, «Şûl» (Çöl? Çur?) sülâlesi idâresindeki Türkler (92), M.V.yüzyıldan beri Hazer denizinin güney-doğu kıyıların-

(87) Grünwedel, «Idikut», 31-33 ve Esin, «Minâre, 206-207.

(88) Bkz. yuk. not 51.

(89) Bkz. yuk. not 79.

(90) Bkz. yuk. not 84-87.

(91) Belh ve Kunduz: Esin, «Butân-i Halaç», 44-48. Kâbul, Gazne, Seistân: aşağı. not 107-127. Dihistân: aşağı. not 92-102.

(92) Tabarî, II,1317-20.

da, Dihistân ve Curcân'da bulunuyorlardı (93). Marquart (94), M. V.yüzyılda Sâsânîlere karşı savaşılan «Türk Hakanı»nın Kionitleri ve «Şûl» Türklerini idâre eden bir bey olduğunu sanıyordu. Mîlâdî V.yüzyıldaki Turan-İran savaşları netîcesinde, gâlib gelen Bahrâm Gûr V (M.420-38), Turan ile İrani ayırân sınır işâreti olarak Amuderyâ kıyılarına, târihlerde «minâre» diye tavsîf edilen bir kule dikmişdi (95). Sınıra dikilmiş bu «minâre»nin, haber vermek için ateş yakılan bir gözetleme kulesi, yanî türkçe adı ile «kargu» olduğu anlaşılmaktadır. Askerî mâhiyette bu tarz bir kule, üstüvânî göğdeli Türk minâresinin prototipleri arasında sayılamaz.

Fakat İslâmı ilk kabûl eden Dihistân ve Curcân'deki «Şûl» Türkleri olacaktı. Arablar rivâyete göre H.18/639'da bu bölgeye ilk gelince, «Şûl» Türklerinin beyi, o târihde hem Dihistân, hem Curcân'a hâkim bulunan «Rzbân» oğlu «Rzbân»ı (okunuş tarzı bilinmemektedir) cizyeye bağlamışlardı (96). Cizye verilmeyince, H.98/716'da Arablar Curcân ve Dihistânı aldılar ve o devirde «Şûl» beyi olan «Tigin» kendi isteği ile, Peygamberin kabri huzûrunda, İslâmı kabul etti. Hicrî V. / M. XI. yüzyılda yazılan Curcân târihinden anlaşıldığına göre, aralarında «Şûl» Tigin'in pek tanınmış ahfâdî olan «Şûlî» soyundan kimseler başda olmak üzere, Curcân şehrinde, H.II. / M.VIII.yüzyıldan itibâren, Müslüman Türkler de mevcûd idi (97). İslâmı kabûl etmeyen Türkler ise Dihistândaki seddin kuzeyinde bulunuyorlardı. Kudâma'nın (98) M.X.yüzyılda kayd ettiğine göre, Curcânın etrâfındaki bozkır, İslâm illeri ile gayr-i Müslim Türk bölgeleri arasındaki muhtelif «Türk sınırlarından» biri idi. «Dihistân ribât»ı denen gayr-i Muslim Türklere karşı yapılmış kale ve dînî külliye'nin asgarî H.298/910'dan beri mevcûdiyeti bilinmektedir (99). Türk neslinden Horâsân vâîleri sülâ-

(93) Marquart 72-73; Minorsky, **Hudûd**, 311,193,386,60.

(94) Marquart, 51-52,72-73.

(95) Marquart, 51-52; Tabarî, I, 863-67.

(96) Sahmî, 5,6 (H.18'de «Rzbân Şûl» ile sulh). Tabarî, II, 1317-20; Curcân, 9 («Şûl» Türkleri ilinin alınışı ve mescidler binâ edilişi).

(97) Sahmî, adlar fihristinde «Şûl» adı ile Sancar gibi türkçe adlara bkz. «Şûlî» soyundan tanınmış kâtib, vezîr, şair gibi şahsiyetlerin adları tarihlerde çok geçer.

(98) Kudâma, 261-62.

(99) Sahmî, 441.

lesi Simcûrî'lerin H.311/923'de ve Selçuklu'ların H.441/1049'dan önce Curcân ve Dihistânı aldıklarını anlatan târîhlerde, bu bölgede yaşayan bir çok kısmen yeni Müslüman olmuş Türk boyları ve emîrlerinin adları geçer.

Böylece, Türk minârelerinin ilk prototiplerini H.98/716'dan beri Türklerin İslâma girdiği ve Müslümân âbidelerinin inşâ olduğu, bugünkü Türkmenistandaki Dihistân ile bugünkü İran'ın Türkler ile meskûn illerinden Curcân (Gurgân) çevresinde aramak gerekir. Ancak, Dihistan «ribât»ının kalıntıları olduğu Minorsky tarafından tahmîn olunan Türkmenistandaki «Meşhed-i Mişriyân» gibi harâbelerde en eski yapılardan bir şey kalmamıştır. Ancak Selçuklu ve Hvarizmşahlar devrinden, gelişmiş şekilde, Türk üstüvânî minâreleri görülmektedir (101). Bugünkü İran sınırlarındaki Curcân bölgesinde ise, İranlı Emîr Şams ul-Ma'âlî'nin H. 377/987 de defn olduğu kitâbesinde yazılı bulunan Gunbaz-i Kâbûs, hem minâreye, hem de Mathurâ tasvîrinden bildiğimiz prizmatik göğdeli Buddhist kule (104) ile (lev./a, stûpa'nın solundaki kule) Uygur mimârisinden tanınan yivli stûpa'ya (lev.IX/a,b) benzemektedir. Yivli göğdeli kule şeklinin Curcân'a kadar yayılmasını Gâzne ve Peşâver'deki büyük Buddhist merkezlerin tesîrlerine atf etmek temâyülündeyiz. Nitekim, bu Buddhist merkezlerde M.XI.-XII.yüzyılda yapılacak olan Gazne minâreleri ve diğer bir Buddhist merkezde bulunan Tirmiz'deki 1107 târihli Car-kurgan (lev.IX/c) minâresi de çok-köşeli, veya yivli göğdeleri ile temâyüz edeceklerdi. Diez'in üstüvânî minârenin prototipi saydığı Çakarî-minâr da

(100) Bkz. E. G. Brown, **Muhammad b. al-Hasan b. Isfendiyâr's History of Tabaristân** (London 1905), 208, 213, 215, 226, 250, 251 ve Sayyid Zâhiruddîn Mar'âşî, **Târîh-i Tabaristân** (Tehran 1966), 19,80,111,112. Minorsky, **Hudûd**, 53,102,133, 134,312.

(101) Bkz. Minorsky, «Maşhed-i Mişriyân». Pugaçenkova, **Türkmenistân**, 260-68.

(102) Diez, **Churasanische Baudenkmaler**, 40 ve lev.4/1,5. Gazne minâreleri: Dier, «Minâre» 327. Cem minâresi: bkz. A. Maricq - G. Wiet, «Le minaret de Djam», **MDAFA XVI** (P. 1959).

(103) Bkz. yuk. not 79,80.

(104) Bkz. yuk. not 21.

Kâbul'da bulunuyordu (lev.I/b) (105). Ayrıca, Hsüan-tsang, M.630 sıralarında Peşâver'i ziyâret ettiği zaman, orada 15 katlı bir ahşab Buddhist kule de görmüşdü (106). Peşâver'deki 13 katlı kule Cinden gelen Tabgoç tesirlerine atf edilir.

Kâbul, Peşâver ve Gazne Buddhist merkezleri, M.VII-IX.yüzyıllarda bir Türk sülâlesi idaresinde bulunuyordu. Kâbul'u M.644'de gören Hsüan-tsang (107), orada, Kök-Türk neslinden bir Buddhist olarak tavsîf ettiği bir hükümdâra rastlamışdı. Harmatta'nın (108) göstermiş olduğu gibi, bu Türk sülâlesi M.658'de bütün Kapisa (Kâbul ili) ve belki Gandhâra'ya (Peşâver ili) hüküm ediyordu. Hueich'ao'nun (109) M.726'da ve Wu-kung'un (110) M.739'daki ifâdelerine ve ayrıca Müslüman kaynaklarına (111) göre, Türk olan bu sülâle, iki kola ayrılmışdı. Kâbul ve Peşâver illerine hâkim bulunan sülâle kolu «Tigin-şâh», «Horâsân meliği» ve (Bîrûnî'ye göre) Türkşahî unvânlarını taşıyorlardı (112). Türk sülâlesinin Gazne ili ve Seistânı idâre eden kolu ise İlteber (çince Hie-li-fa, arabca Rutbîl) unvânına sâhib idiler (113). Sülâlenin her iki kolu da Buddhist idi ve hem kendileri, hem maiyetlerindeki Türk beyleri, pek çok âbide yaptırmakda idiler (114). Tohi vâdisinde çıkan Baktria harfleri ile yazılardan, bu sülâlenin, M. 739'da iddia ettikleri gibi, Yel-Tigin («Ni-li» Kagan) (115) dan inip, Kök-Türk Kagan sülâlesine men-

(105) Bkz. yuk. not 22.

(106) Bkz. yuk. not 85.

(107) Chavannes, 197,147. Esin, «Butân-i Halaç», 49-54.

(108) Harmatta, 404 (M.658'de Kapisa kralının adı türkçe Kargılçı idi).

(109) Fuchs, 444-45. Esin, «Butân-i Halaç», 49-60.

(110) Bkz. Levi-Chavannes, Esin. «Butân-i Halaç» 49-60.

(111) Tabarî, I, 2705-2706; II, 1037,1042,1132 ve Marquart, 252'de verilen kaynaklar. Esin, «Butan-i Halaç», 49-60.

(112) Humbach, 18.

(113) Rutbîl'in İlteber karşılığı olduğuna ve Arab kaynaklarındaki «Türk Rutbîl»e Çin kaynakları, İlteber'in muharref şekli olan «Hie-li-fa» dediklerine (Chavannes, 161,not) Prof. Bombacı lutfen dikkatimi çekdi. Humbach, 61'da da İlteber = Hie-li-fa'nın Baktria dilinde karşılığının «Htivira» olduğuna işâret etmektedir.

(114) Fuchs, 444-45 ve Lévi-Chavannes.

(115) Gumilev, 465, kagan no 20.

sûb buldukları ve «Uluğ» gibi türkçe unvânları da olduğu anlaşılmıştır (116). «Türk-şahî» ve «Rutbîl», buldukları illerin İrânî halkı yanında, kalabalık Türk boylarını da, bilhassa Kök-Türk, Halaç ve Oğuzları idâre etmekte idiler. Türk-şahî» ve «Rütbîl» VII.-IX. yüzyıllar boyunca İslâm ordularına karşı mücâdele etmişdiler (118). Ya'qûb İbn al-Laîş adlı İrânî Müslüman H.267/880 sıralarında «Türk şahî» ve «Rutbîl»in illerini Türk ve Halaçlardan almış ve bir müddet ele geçirmişdi (119). Ya'qûb İbn al-Laîş'in merkezlerinden biri, Rutbîl'in başkenti Zaranc idi (120). Seistanlıların ekseriyetle ateşperest olduğu, fakat Zaranc harâbelerindeki kulelerin pek çoğunun İslâm'dan önce de yanî Zaranc'ın Rutbîl'in başkenti bulunduğu devirde mevcûd bulunduğu arkeolojik araştırmalardan anlaşılmıştır (121). Zaranc harâbelerinde başlıca iki cins kule görülür: Orta Asyanın kadîm geleneğinde (122), yapıların köşesinde bulunan ince üstüvânî kuleler (123) ile belki gözetleme kulesi olan müstakil, dört-köşe kaideli kuleler (124). Bunlardan bazılarının İslâmî devirden oldukları veya sonradan İslâma adandıkları, Mil-i Zâhidân denen içi merdivenli kulenin üstündeki Kûfî yazıdan bilinmektedir (125). Makdisî (126)'nin rivâyetine göre, Zaranc kalesinin içinde bulunan câmi-mescidin iki minâresi vardı. Bunlardan biri eski idi. Ne zaman yapıldığı bilinmeyen ve Seistan târîhi müellifinin (127) «köhne» diye tavsîf ettiği eski minâre, Rüt-

(116) Humbach, 63,104.

(117) Chavannes, 161 (Gaznede Kök-Türkler); Mas'ûdî, III, 138 (Oğuz ve Halaçlar). Kâbul ırmağı kıyıları ve Gûr ili Halaç memleketi sayılırdı. İştahrî, 145. Esin, «Butân-i Halaç», 49-60.

(118) Marquart, 248-49, 251, 253, 290, 292-93, 300, 301'de verilen İslâmî kaynaklar.

(119) **Târîh-i Seistân**, 210,215-16. Bu eserde Rutbîl yerine Zunbîl denir.

(120) Ya'qûbî, **Al-buldân**, 89.

(121) Hackin, «Seistân», 26, (Sâsânî devri) tabîri kullanılmıştır.

(122) Bkz. yuk. not 16,18.

(123) Hackin, 26'daki plan.

(124) Hackin, 27'deki rekonstitüsyon ve lev. 89. Fischer' 137-51.

(125) Tate, 171.

(126) Makdisî, 305.

(127) **Târîh-i Seistân**, 267.

bil devrinden bir kule olabileceği gibi, erken bir İslâmî yapı da olabilirdi. Yeni minâreyi ise Ya'qûb İbn ul-Lâis yaptırmışdı. Zaranc'deki kule kalıntılarından görüldüğü üzere, Rutbîl devri kuleler ile İslâmî minâreler arasında, uslûb bakımından, fark yokdu.

b) Türkistan:

Narşahî'den (129) öğrenildiği gibi, Sâ mânî devrinde (M.982-992) Mâverâunnehr adı verilen Türkistânın batısındaki İslâmî bölgede, âbidevî minâreler henüz yapılmıyordu. Ancak, Narşahî'nin **ser-minâr** (minâre başı) dediği ve ahşab olduğunu tasrîh ettiği yapılar mevcûd idi. **Ser-minâr**, arabca **savma'a** (130) (riyâzet hücre-si) denen ve müezzini veya itikâfa çekileni kötü hava şartlarından korumağa mahsûs, mescid dıvarlarının üstüne dikilen künbedli hücrelere mümâsil bir yapı olmuş olsa gerek. Schacht İslâmın en eski minâre şeklinin **savma'a** olduğuna dikkati çeker. Belki Arab memleketlerindeki mümâsil şekilde, Mâverâunnehr'de de, ahşab **savma'a**'lar, eski Orta Aşya geleneğinde (131), binâların köşesinde bulunan, üstüvânî veya çok köşeli, ince kuleler üzerinde yer alıyordu.

İlk Türk minâreleri hakkında rivâyetler, gayr-i Müslim Türklerin illerinden biri olan Mâverâunnehr'in kuzey-doğu sınırındaki Fergâne'den gelmektedir. Fergâne'de de Türkler tadrîcen İslâmî kabûl etmekte idiler. Fergâne'de Üzkend şehri H.III/M.IX.yüzyılda Çur Tigin unvânlı bir Müslüman Türk beyi idâresinde bulunuyordu (132). Üzkend'in az doğusunda Oş şehrinde gayr-i Müslim Türklerin bir gözetleme kulesinden İbn Hâvkal bahseder (133).. İşte bu bölgedeki İslâm merkezlerinden birinde, Naşr adlı oğlu için bir hükümdârın yaptırdığı Naşr-âbâd şehrinde, nehir kenarındaki bir mescidde, M.X.yüzyılda, Makdisî bir küçük minâre görmüşdü (134). Naşr-âbâd minâresinin Oş'daki Türk gözetleme kulesine benzeyip benzemediğini bilmemekdeyiz, fakat Oş'deki Türk

(128) Bkz. yuk. not 126.

(129) Narşahî, 49.

(130) Bkz. Schacht.

(131) Bkz. 'Âsım, s.v.

(132) Barthold, **Turkestan** 157 (İbn Hurdâzbidh, 30 ve Kudâma, 208-209'a atf).

(133) İbn Hâvkal, 420.

(134) Maqdisî, 271.

gözetleme kulesinin daha ziyâde «kargu» (135) yapısında, dört köşe kesitli ve askerî birliklerin barındığı bir kule olduğunu sanmakdayız.

Fergâne'deki askerî kulenin doğusunda M. 926'dan önce henüz gayr-i Müslim olan «Hâkânî Türk» (136) sülâlesinin (840-1220) hâkim bulunduğu Kâşgar gibi büyük Buddhist merkezler sıralanıyordu. Kâşgar'ın da doğusunda, Uygur başkenti Koço'da müstakil duran, âbidevî çapda, üstüvânî kule-sütûnlar şeklinde «idiz ev» ler yapıldığını nakl etmişdik (lev.III,IV,V). İşte âbidevî Türk minâresi, bu üstüvânî kule-sütûnlar şeklinde «idiz ev»lerin minâreye teşmîlinden doğmuş gözükmeğdedir. Buddhist Doğu Türkistanın sütûn-kule inşâsındaki tecrübe ve bilgisinin İslâmî Mâverâunnehr'e aktarılması için iki bölge arasındaki savaş hâlinin sona ermesi ve kültür cereyânlarının başlaması gerekiyordu. «Hâkânî Türk» sülâlesinin Kâşgar'ı idâre eden kolunun İslâmı kabûlu bu netîceyi sağladı. Buddhist sanatının İslâm âlemine tesîrleri yalnız âbidevî minâre inşâsına münhasır kalmadı. Doğu Türkistan Buddhist merkezlerinde bilinip İslâm dünyâsında meçhul kalan, veya unutulmuş bulunan, minâre tezyînat teknikleri de vardı. Bunlar, mimarî kaplamalarda, zirveye ermiş bulunan **terracotta** tekniği ve sırlı keramik idi. Tabgaç damlarında (139) ve Uygur başkenti Koço'daki kulelerde (140) gök renginde sırlı keramik kullanıldığını yukarıda kayd etmişdik. Kâşgar bölgesindeki Buddhist âbidelerinde ise, yeşilimtrak renkte, sırlı keramik kaplamalar revâcda idi (141). «Hâkânî Türk»'lerinin İslâmîyeti kabûlünden sonra, bu sırlı kaplamalar Üzkend'de aynı yeşil renkte, Buhârâ'da ise gök-yeşil renkte, İslâm mimârîsine de teşmîl edildi (142).

(135) Bkz. yuk. not 58.

(136) Bkz. Pritsak.

(137) Bkz. yuk. not 86,87.

(138) Bkz. yuk. not 136.

(139) Bkz. yuk. not 48.

(140) Bkz. yuk. not 69,70.

(141) Hambis, II, 108-109.

(142) M.XI.-XII.yüzyıllardan Üzkend türbelerinde oymalı ve yeşil sırlı keramik: Bernştam, **MIA** 26,260. Üzkend türbeleri ve Buhârâda Ulug-minâr'da ilk olarak görülen teknikler (yeşil-gök renginde sırlı keramik ve kırmızı cilâ: Rempel', 160

Sırlı ve pişmiş oymalı keramik yanında, «Hâkânî Türk»'lerinin yine Doğudan getirdikleri anlaşılın bir yapı usûlu de, pişmiş oymalı keramik ve tuğla kaplamalara sürülen al renkde bir cilâ idi (Çin cilâsı?). Minârelerin tezyînâtı böylece muhtelif çeşidli usûller ile zenginleşti. «Hâkânî Türk» minâreleri, Kûfî yazılı kitâbeler ile de kuşaklardı (lev.VIII/b,IX/c).

«Hâkânî Türk» devrinde minâre yapısının gelişmesi şu safhalarda olmuştu: İlk safhada, M.X.-XI.yüzyıldan en eski «Hâkânî» Türk İslâmî yapılarında, Kâşgar bölgesinde, Tumsuk'daki «Mezar» da (144) ve Taraz'daki İdrîs Peygamber (145) türbesinde, henüz minâreler tıpkı eski Orta Asya ve Uygur sûrlarındaki gibi (lev. VI/a), yapıların köşelerinde bulunmakta idi.

Az sonra, ikinci safhada M.XI.yüzyılda, köşe minâreleri yükselmektedir. Bu keyfiyeti Taraz'da Ayşe Bibi türbesinin boğumlu köşe minârelerinde (146) (lev. VII) ve bilhassa, «Hâkânî Türk» hükümdârı Çu Tigin Naşr b. İbrâhim Şems ul-Mülk'ün M. 1079'da Buhârâ yanında Harçang'da yaptırdığı Ribât-i Melik'in (147) dış sûrlarının üstüvânî göğdeli ulu minârelerinde (lev. VI/a) görmekteyiz. İç-içe iki kaleden müteşekkil, kadim Türk «ordu-balık» (148) yapısında olan Ribât-ı Melik'in, hükümdâra mahsus «ordu» (iç kale) kısmının köşelerinde, dört-köşe kesitli ve tepeye doğru incelen kuleler (149) Türk «kargu»'su (150) (gözetleme kulesi) şeklinde idi. Pugaçenkova ve Rempel «kargu» şeklindeki bu kuleleri de minâre saymaktadırlar. Bu karguların tepelerindeki pişmiş oyma-

Cilâlî keramik Batı-Türk ve Karluk devrinde, M.VI.-VIII. yüzyıllarda, Argu'daki Türk merkezlerinde mevcûd bile idi: Bernştam, **MIA** 14,78.

(143) Bkz. yuk. not 142.

(144) Hambis, I, res. 5; Esin, «Genesis», res. 20.

(145) Kibirov, res. 25; Esin, «Genesis», res. 19. **Id.**, «Karahanlı», res. 1.

(146) Yaralov, res. 25,28; Esin, «Genesis» res. 23.

(147) Esin, «Genesis», res. 34-38. **Id.**, «Muyanlık» lev. XVb/b. (Nil'sen, res. 19'dan).

(148) Bkz. yuk. not 59.

(149) Esin, «Genesis», 172 (Pugaçenkova-Rempel' 194-95, 200-201'den).

(150) Bkz. yuk. not 58.

lı tuğladan başlıklar fener şekline benziyor imiş. Pugaçenkova ve Rempel' diğer «Hâkânî» minârelerin de başlıklarının fener şekline benzediğine dikkati çekerler. Bu müelliflerin kanâatine göre, «Hâkânî» minârelerin başlığı arabca **manara** (fener) kelimesinin timsâli olabilirdi. Zulmette bulunanlara bu fenerler îmân nûru sağlamakda idi. Nitekim Kâşgarî (151) de türkçe «kargu» kelimesini arabcaya şöyle tercüme eder: dağların tepelerine binâ edilen, **manara**» (fener)'ya benzer şey. Düşman gelince, hazırlıklı olunsun diye, üzerinde ateş yanar. Pugaçenkova ve Rempel'in tefsiri kabûle şâyan görünmekle beraber, eskiden mevcûd olan tahtadan, **savma** (künbedli hücre) şeklinde ser-minâr (152) şekillerinin de âbidevî minârelerin tepesinde pişmiş topraktan taklîd edilmiş olması imkânı hatıra gelir.

«Hâkânî Türk» minâresinin üçüncü safhası M.XI.yüzyılda yer aldı ve artık müstakil kule şeklinde minâreler yapıldı. Bu pek yüksek olmayan minâreler, sekiz-köşeli bir kaide üzerinde, üstüvânî göğdeli olmakda idiler. Nisbeten küçük çapda olmakla beraber, klasik, üstüvânî göğdeli, müstakil Türk minâresinin uslûbu teşekkül etmişdi. Bu safhaya misâl olarak, eski bir Türk «ordu-balık» (hükümdâr şehri) olan Burana'da (153) (minârenin Kırgız lehçesinde adı), Tirmiz'deki H.424/M.1031 târihli, bugün yıkılmış bulunan minare (lev.' VIII/b) ve Uzkend de, «Hâkânî Türk» hükümdârlarının türbeleri bulunan külliyedeki (155) minâre (lev. VIII/a) hatıra gelir. Bu nisbeten bodur minâre tarzı Etil Bulgarı (156) ve Baku (157) ile Saltuk-oğulları devrinde Erzurum'a kadar yayılacaktı (Tepsi-minâre) (158).

«Hâkânî Türk» minârelerinin dördüncü safhâsı fakat istisnâî bir cinsini M.1107 târihli, sekiz-köşeli kaide üzerine yivli göğdesi

(151) Kâşgarî, varak 214.

(152) Bkz. yuk. not 124.

(153) Esin, «Genesis», res. 32; id., «Muyanlık», lev. XVIIA/e.

(154) Bkz. Staviskiy.

(155) Esin, «Genesis», res. 53. Id., «Muyanlık», lev.XVIB/a (yanlıklıkla resim lev. XVIB/b olarak derc edilmiştir.)

(156) Esin, «Minâre», 211 (Egerev'den).

(157) Esin, «Minâre», 212 (Bakû'da Selçuklu devrinden M. 1078 târihli Sınık-kale minâresi: Bretanitzkiy, 523, res. 23).

(158) Esin, «Muyanlık», lev.XVIB/d.

olan Car-kurgan (159) minâresi (lev. IX/c) temsil etmektedir. Uygur Buddhist «idiz ev» lerinin yivli cinsine (160) (lev. IX/a,b) bağlandığını kaydettiğimiz yivli minârelerin daha ziyâde Hôrâsân'da, Curcân ve Gaznede geliştiğine işâret etmişdik (161). Dihlî'deki Türk Sultanları devrinden Kutb-minar ve Konya'daki İnce-minâre gibi Selçuklu minâreleri de yivli cinsdendir.

«Hâkânî Türk» minâre mimârisinin âbidevî eserleri Arslan Hanın Buhârâ'da 1127'de yaptırdığı Uluğ Minâr (lev. X/a) ile 1196 târihli Vabkend minâresi olacakdı (lev. X/b). Buhâra Uluğ Minâr'ine nazaran, yüksek olan Vâbkend minâresinin nisbetleri, daha az güzeldir. «Hâkânî Türk» mimârisinin bu zirveye nasıl eriştiği Narşahî'nin (162) rivâyetinden anlaşılır :

«Arslan Han b. Muḥammad b. Süleymân ... şehir içinde öyle bir minâre yaptırdı ki emsâli hiç bir yerde görülmemişdi. Güzellik ve itinâ'nın zirvesine varılmış bulunuluyordu. (Minâre) tamam olunca, başlığı takılmış ve bitmesine az kalmışdı. (Fakat) nazar değdi ve minâre devrildi... Arslan Han minârenin yeniden ve dayanıklı olarak yapılmasına itinâ edilmesini emretti. Minarenin başlığı pişmiş topraktan yapıldı ve bütün bunlar Arslan Hanın öz ve helâl malı ile ikmâl edildi. Ve Arslan Hanın bu mescidi (ve minâresi) H.515/1121 yılında inşâ oldu».

Arslan Hanın Buhârâ da yaptırdığı «Uluğ minâr», Türkistanda İslâmiyetin ve Türk uslûbunda minârenin âbidevî nişânesi olarak, nice istilalar ve yangınlara rağmen, günümüze kadar durmaktadır.

(159) Bkz. Şişkin.

(160) Bkz. yuk. not 80.

(161) Bkz. not 102.

(162) Narşahî, 49-50.

HOMMAGE A ALBERT GABRIEL

par Emel Esin

J'avais entendu Gabriel dire: «J'étais venu en Turquie en indifférent, mais attiré par l'architecture turque, je devins un familier». Cet intérêt ressenti par Gabriel constitua une source de richesses pour l'art turc. Gabriel s'engagea dans la voie des recherches méthodiques et écrivit les œuvres qui établirent les fondements de nos études dans ce domaine. Tout Turc qui consulte les ouvrages de Gabriel ne peut être que pénétré de sentiments de profonde gratitude.

Celle qui écrit ces lignes eut aussi l'honneur d'être influencée par la personnalité d'Albert Gabriel. Je l'avais connu vers 1944 et eus des lors l'occasion de le rencontrer, soit en Turquie, dans les années où il fut directeur de l'Institut français d'archéologie, soit en France. Je faisais de mon mieux pour ne pas manquer ses conférences et ses cours. Sachant que j'avais fréquenté pendant quelques années un atelier d'architecture de l'École des Beaux-arts à Paris, Gabriel me recommandait d'étudier les monuments seldjoukides. Mais la nomination de mon mari à l'ambassade de Turquie à Moscou devait ouvrir devant moi les portes du Turkestan. Je soumis donc à Gabriel le manuscrit de mon premier livre intitulé «Türkistan seyâhatnâmesi» (Voyage au Turkestan), en le priant de bien vouloir en écrire la préface.

Je dédie ce travail sur les origines du minaret turc, en souvenir de reconnaissance et en hommage à Albert Gabriel.

**RESUMÉ EN FRANÇAIS DE L'ARTICLE D'E.ESİN,
«DES ORIGINES DU MINARET TURC EN ASIE CENTRALE»**

L'article se divise en quatre parties: il s'agit tout d'abord des tours contruites au premier millénaire pré-chrétien, dans les régions d'Asie où vécurent les ancêtres des Turcs: a) en Chine du Nord où la tour constituait un insigne de puissance, de même qu'un symbole cosmographique, l'on construisait à l'époque des Han, des tours da guêt et des tours solitaires, en pylones quadrangulaires, b) En Asie Centrale, les tours de forme cylindrique, se plaçaient aux coins des murailles. Ces tours, quelquefois pleines, semblent avoir eu une raison d'être symbolique, plutôt qu'une fonction pratique.

1) La seconde partie de l'article est consacrée aux monuments bouddhiques en forme de tour, tels que les colonnes d'Açoka, qui en Inde se perpétuèrent à l'époque des Kuşan, et les tours - pagodes composées à l'origine, En Chine, d'une tour de guêt, surmontée par un **stûpa** de dimensions réduites.

2) En troisième lieu, il est question de l'adoption par les K k-Türk et les Uyğurs des formes chinoises de tours de guêt (**karğu** en turc) et de tours bouddhiques (**idiz ev** en turc). Parmi les diverses formes de tours bouddhiques turques, les colonnes à tronc cylindrique, surmontées de **stûpa**, et les **idiz ev** à tronc cannelé, sont considérés comme prototypes du minaret turc.

3) La quatrième et dernière partie de l'article traite des premiers minarets dans les régions du  or s n (Dihistân, Seistân, K bul) o  vécurent les Turcs aux VII - IX  siècles, et au Turkestan,   l'époque de la dynastie turque H k nide (K ra-h nide).

BIBLIOGRAFIA VE KISALTMALAR LİSTESİ

A:Ankara,

Ancient Buddhist arts in Central Asia (Kyoto 1962)

R. Arat,

Eski Türk şiiri (A.1965).

Âşim,

Kâmûs-i Muhit tercemesi (I. H. 1272).

B:Berlin,

W. Barthold,

Turkestan down to the Mongol invasion (London 1928).

S. Beal,

A catena of Buddhist scriptures (London 1871).

A.N.Bernştam,

1) **MIA**, 14: «Trudi Semireçenskoy arxeologičeskoy ekspeditsi Çuskaya dolına», **MIA** 14 (M. 1950).

2) **MIA** 26: «Istoriko arxeologičeskie oçerki Tsentral'nogo Tyan'şanya i pamiro-Alaya», **MIA** 26 (M. 1952).

E. Biot,

Le Tcheou-li (P. 1851).

A. Boyd,

Chinese architecture (London 1962).

L.S.Bretanitzkiy,

Zodçestvo Azerbaycana XII-XV v. v. (M. 1966)

A.Caferoğlu,

Uygur sözlüğü (I. 1938).

G.Clauson,

An ethymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish (Oxford 1972).

E.Chavannes,

Documents sur les Turcs Occidentaux et Notes additionelles (St Petersburg. 1905).

G.Combaz,

L'évolution du stûpa en Chine I,II,III (Bruxelles, 1933, 1935, 1937).

E.Diez,

1) **Churasanische Baudenkmäler (B. 1918).**

2) «Minâre», **Islam Ansiklopedisi, (İstanbul 1960).**

W.Eberhard,

1) **Sternkunde und Weltbild in alten China (Taipei 1976)**

2) **Das Toba Reich Nord Chinas (Deyden 1949).**

EDTF : Ergebnisse der Deutschen Turhan Forschung (Leipsiz 1972).

V.V.Egerev,

«Arxitektura goroda Bulgar», **MIA 61.**

E. Esin,

1) «Butân-i Halaç», **Türkiyât Mecmuası, XVII (I. 1972).**

2) «The genesis of the Turkish mosque and madrasa complex», **Annali dell' Istituto Orientale di Napoli 32, N.S. XXII (1972).**

3) «**Çara-hanlıların İslâmî âbideleri, VI. Türk Târih kongresi, bildiriler (A. 1967).**

4) «**Kün-ay VIII. Türk Târih Kongresi bildirileri (A. 1973).**

5) «**Minâre, Türk Ansiklopedisi, fasikül 188 (I. 1976).**

6) «Muyanlık», **Türk Târih Kurumu Malazgird armağanı** (A. 1972).

7) «Orduğ», **Ankara Üniv. D.T.C. Fakültesi Târih araştırmaları dergisi**, II/10-11 (A. 1972).

8) «Al-Qubbah al-Turkiyyah», **Atti del III Congresso di studi arabi i islamici** (Napoli 1967).

Kl. Fischer,

«Archaeological field surveys in Afghan Seistan, 1960-70», **South Asia Archaeology** (London 1973).

W.Fuchs,

«Huei-ch'aos Pilgerreise durch Nordwest-Indien und Zentralasien um 726», **Sitzungber der Deutschen Akad. d. Wiss.** (B. 1938).

O.Franke,

Geschichte des chinesischen Reiches (B. 1925).

H.G.Franz,

«Pagoda, Stûpa, Turmtempel», **Kunst des Orients**, III.

A.Getty,

The gods of Northern Buddhism (Tokyo 1962).

M.Granet,

Danses et légendes de la Chine ancienne (P. 1959).

A.Grünwedel,

1) «Idikut»: «Berichte über archaeologische Arbeiten in Idikut-shahri in 1902-1903», **Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss.** XXIV/2 (München 1909).

2) **Kultst: Altbuddhistische Kultstätten in chinesisches Turkestan** (B. 1912).

J.Hackin,

«Recherches archéologiques dans la partie afghane du Seistan», **Diverses recherches archéologiques en Afghanistan**, MDAFA, VII (P. 1959).

L.Hambis,

Toumchouq I,II,III (P. 1961,1964,1968).

J.Harmatta,

«Late Bactrian inscriptions», **Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae**, XVII (Budapest 1969).

H.Humbach,

Die Baktrische Sprachdenkmäler, (W. 1966).

İ: İstanbul

İbn Havnkal,

Kitâb-u şûrat il-arz (târîhsiz Beyrut bask.)

İbn Hurdâzba,

Al-mamâlik va'l-masâlik (Leiden 1889).

Iştahri,

Al-mamâlik va'l-masâlik (K. 1969).

K: Kâhire

Kâşğarî (Maḥmud),

Al-dîvân ul-luġât it-Turk (B. Atalay bask.) (A. 1941-43).

A.K.Kibirov,

«Arxologičeskie pamyatniki Gatkala», **Trudi Kirgizskoy arxeologoetnografičeskoj ekspeditsi II**, (M. 1959).

Ḳudâma,

Kitâb ul-ḥarac (Leiden 1889).

S.G.Klyaştorniy,

Drevneturskie runičeskie pamyatniki (M. 1964).

S.G.Klyaştorniy - V.A.Livşitz,

«Sogdiskaya nadpis' iz Buguta», **Strani i narodi Vostoka**, X (Moskova 1971).

V.A. Lavrov,

Gradostroitel'naya kultura Sredney Azii (M. 1950).

S.Lévi - E.Chavannes,

«L'itinéraire d'Ou-k'ong», **Journal Asiatique** (Eylül - Ekim 1895).

A.von Le Coq,

Chotscho (Berlin 1913).

Liu Mau-Tsai,

Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (W. 1958).

M: Moskova

Mağdisî,

Ahsan ul-tağâsim fî ma'rifat il-ağâlim (Leiden 1906).

J.Marquart,

Eranşahr (B. 1901).

Mas'ûdî,

Murûc uz-zahab (K. H. 1377).

MDAFA: Mémoires de la délégation française d'archéologie.

MIA: Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR.

V. Minorsky,

1) **Hudûd ul-alam** (London 1937).

2) «Meşhed-i Misriyân», **İslâm Ansiklopedisi** (I. 1960).

F.W.K. Müller,

«Uigurica» II, **Abhandl. d. Preuss. Ak. d. Wiss.** (B. 1911).

Narşahî,

Târîh-i Buhâra, C. Schefer bask. (P. 1892).

A. Nil'sen,

Monumental' naya arxitektura Buxarskago oasisa (Taşkent, 1950).

N.Orkun,

Eski Türk yazıtları (I. 1936-1941).

O.Pritsak,

«Kara-hanlılar», **İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul 1955).

G.A.Pugaçenkova,

Puti razvitiya arxitekturi yujnogo Turkmenistana (M. 1958).

- G.A. Pugaçenkova - L.I. Rempel',
Istoriya iskusstv Uzbekistana (M. 1965).
- L.I.Rempel',
Arxitekturniy ornament Uzbekistana (I. 1961).
- B.Rowland,
The art and architecture of India (Middlesex, 1959).
- As-Sahmî (Hamza b. Yûsuf),
Târih-i Curcân (Haydar-âbâd, H.1369).
- J.Schacht,
 «Ein archaischer Minaret-typ in Aegypten und Anatolien»,
Ars Islamica, V/I (Michigan 1938).
- Slovar': Drevneturskiy Slovar'** (Moskova 1968).
- W.E.Soothill-Hodous,
A dictionary of Chinese Buddhist terms (Taipeh 1968)
- A.C.Soper,
Literary evidence for early Buddhist art in China (Ascona 1966).
- B.Ya. Staviskiy,
 «Ameologičeskie raboti Muzeya v Sredney Azii», **Gosudarstvenniy Muzei iskusstva narodov Vostoka** (M. 1969).
- A.Stein,
Innermost Asia (Oxford 1928).
- V.Şişkin,
 «Minaret v Car-kurgane», **Materiiali po arxologii i etnografi Uzbekistana II.** (Taşkent, 1950).
- Tabarî,
Annales (Leiden 1890).
- Târih-i Seistân** (Tehran, H. 1314).
- G.P.Tate,
Seistan (Calcutta 1912).

S.P.Tolstov,

1) **Del'ta: Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta** (Moskova 1962).

2) «L Scythes de l'Aral et le Khorezm», **Iranica Antique**, I.

P.Wheatley,

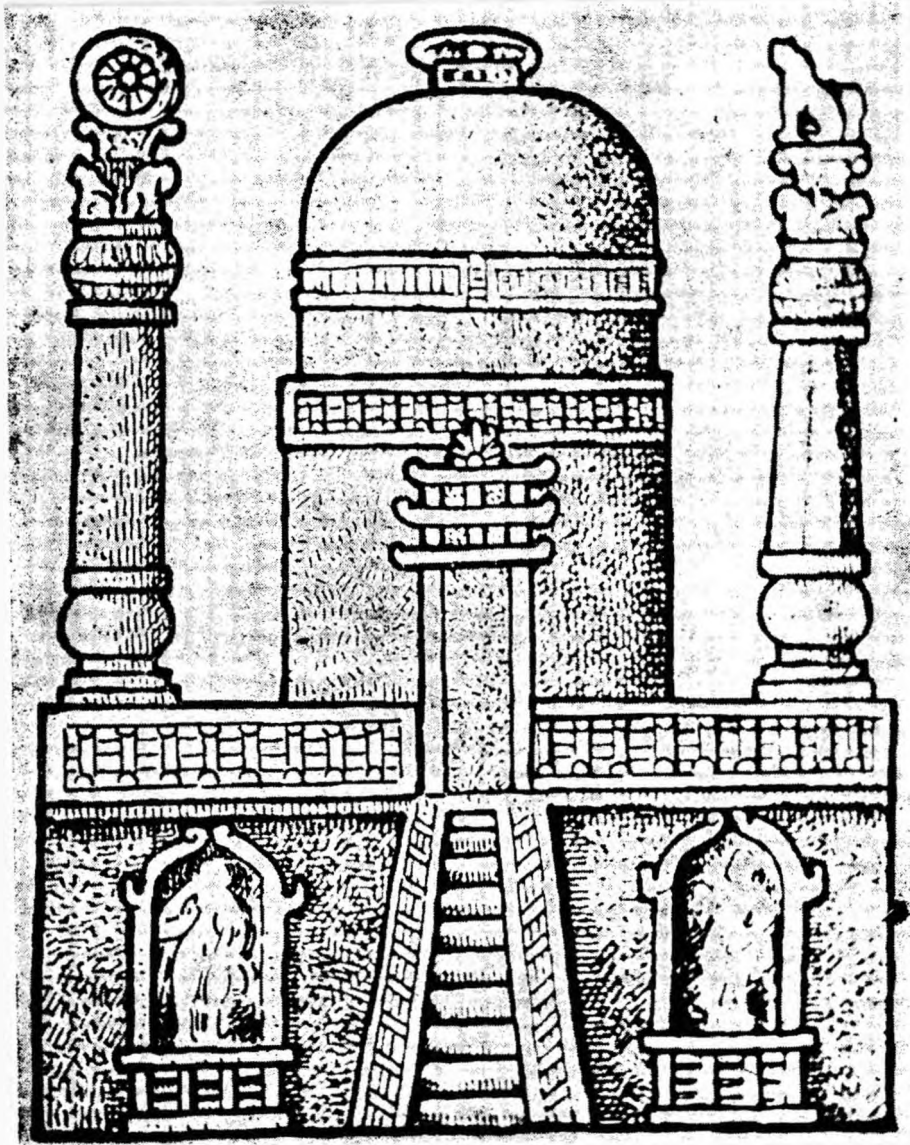
The pivot of the four quarters (Edinburgh 1971).

Yâḳûbî,

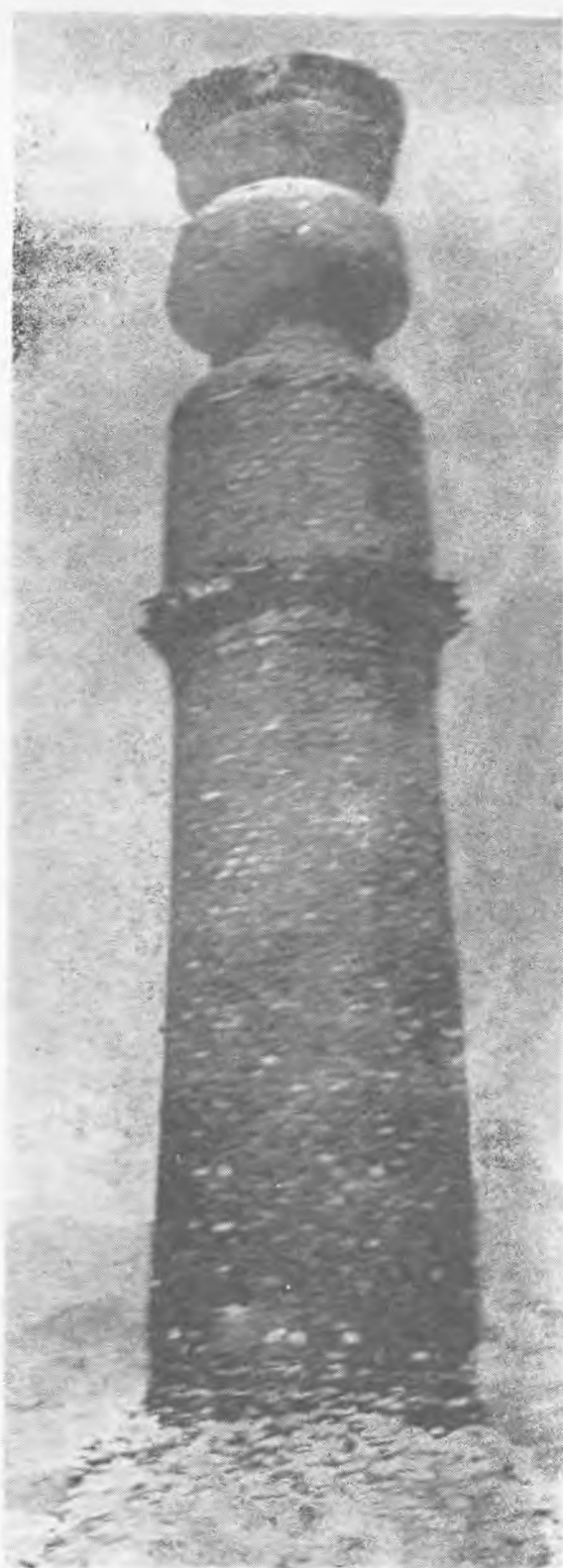
Kitâb ul-buldân, G. Wiet terc. (Kahire 1937).

Y.Yaralov,

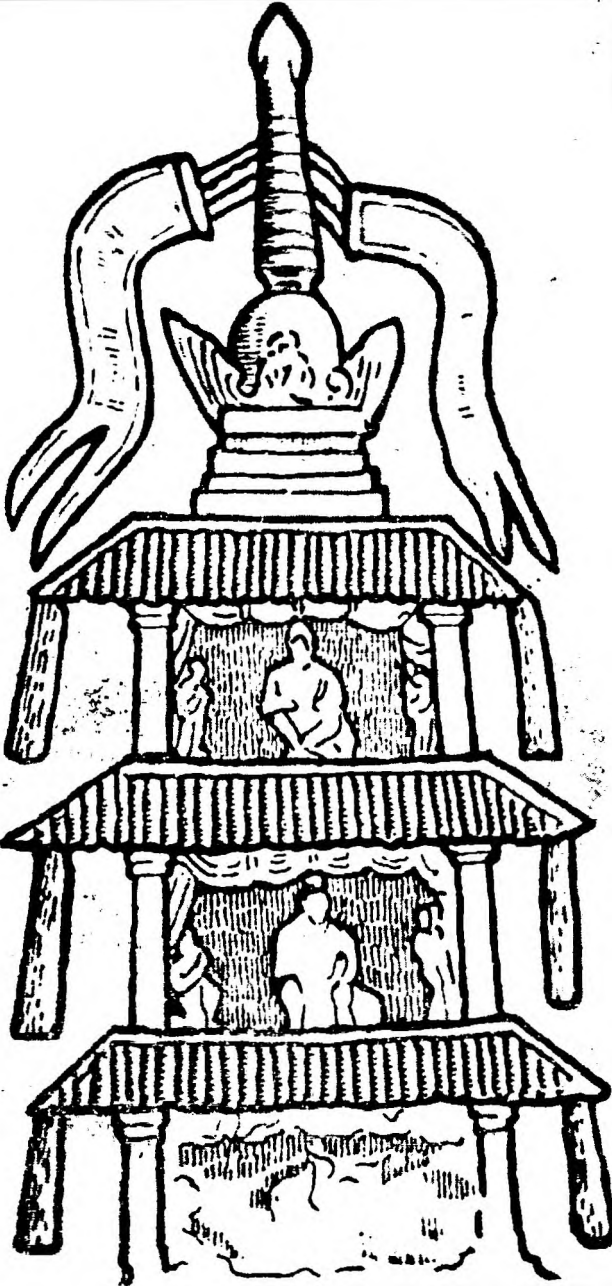
«Architectural monuments in Middle Asia», **Acts of the First congress of Turkish art** (Ankara 1961).

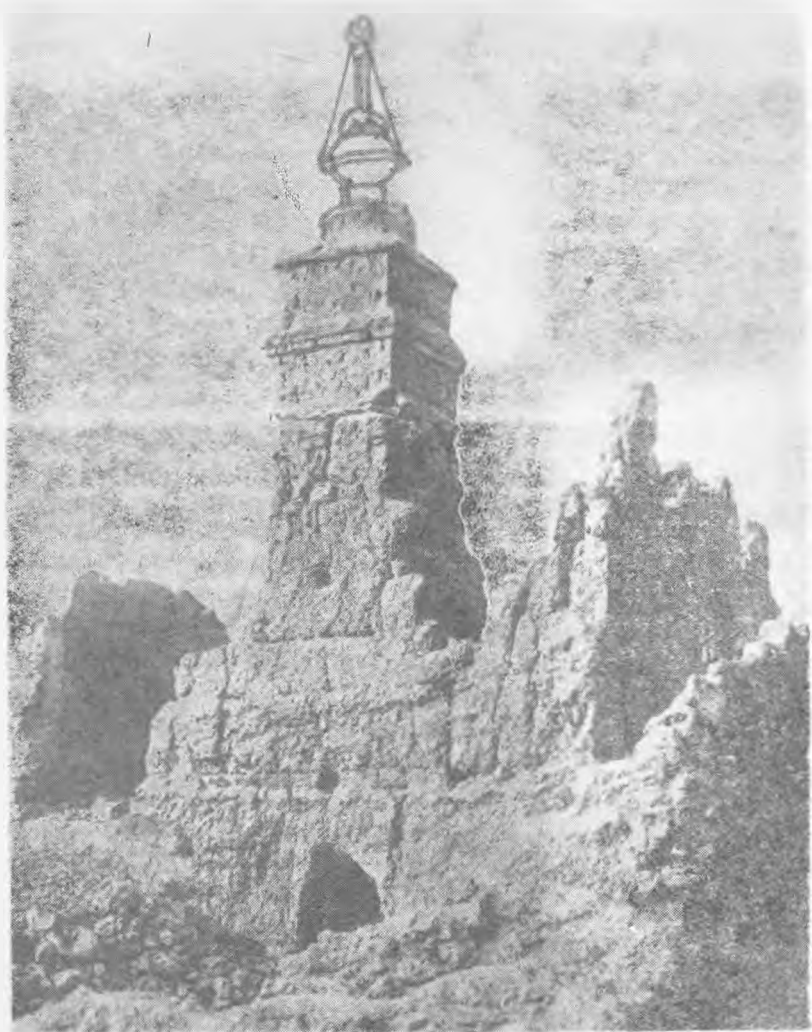
Levha: 1 — a) Kuşân devrinde (M. II. yüzyıl) Mathûrâ Buddhist eserlerinde, iki kule arasında stûpa tasvîri. Bkz. not 21. Combaz, I, res. 8.

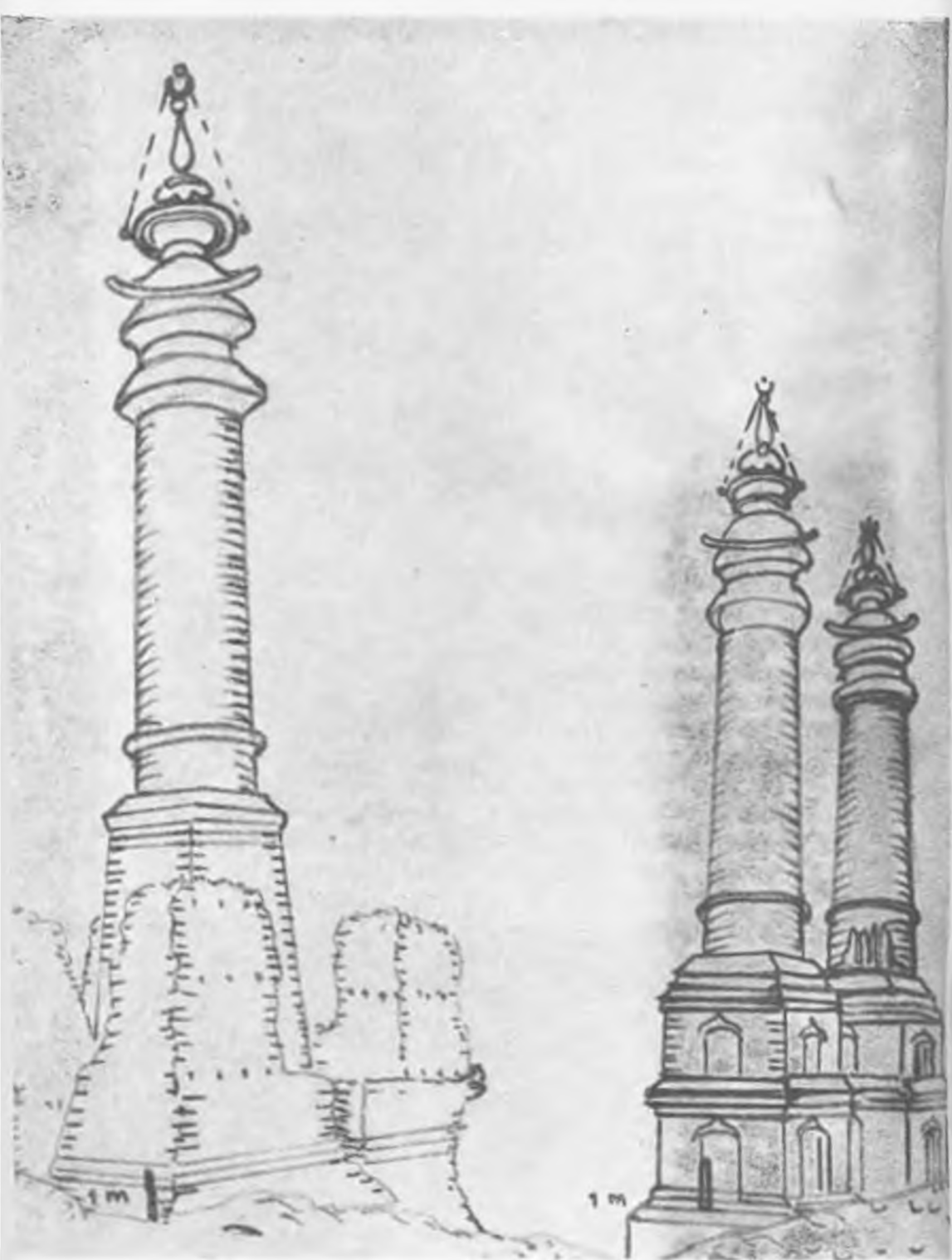
Levha : I — b) Kâbul yanında târihi bilinmiyen Çakaî-mir denen Buddhist kule.

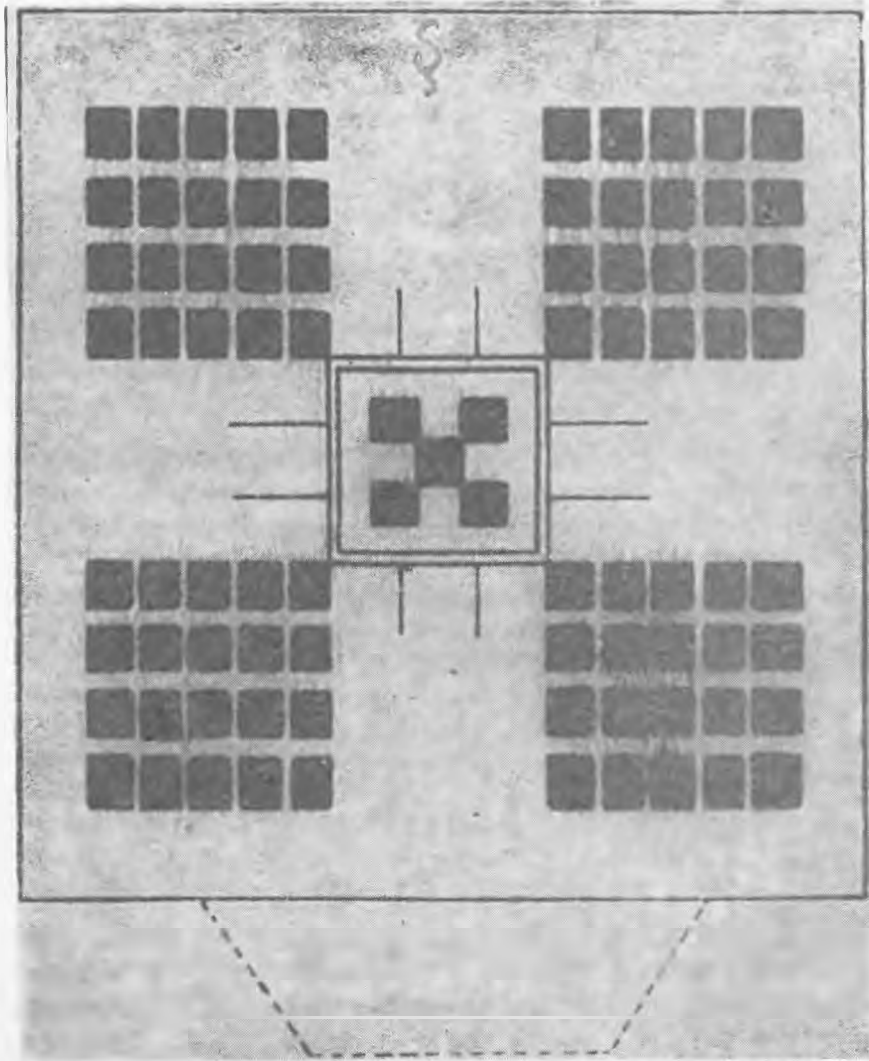
Levha: II — a) Tabgaç (M.386-556) devrinden bir Buddhist kule-
tapınak tasvîri. Bkz. not 26. Combaz, I, res. 47.

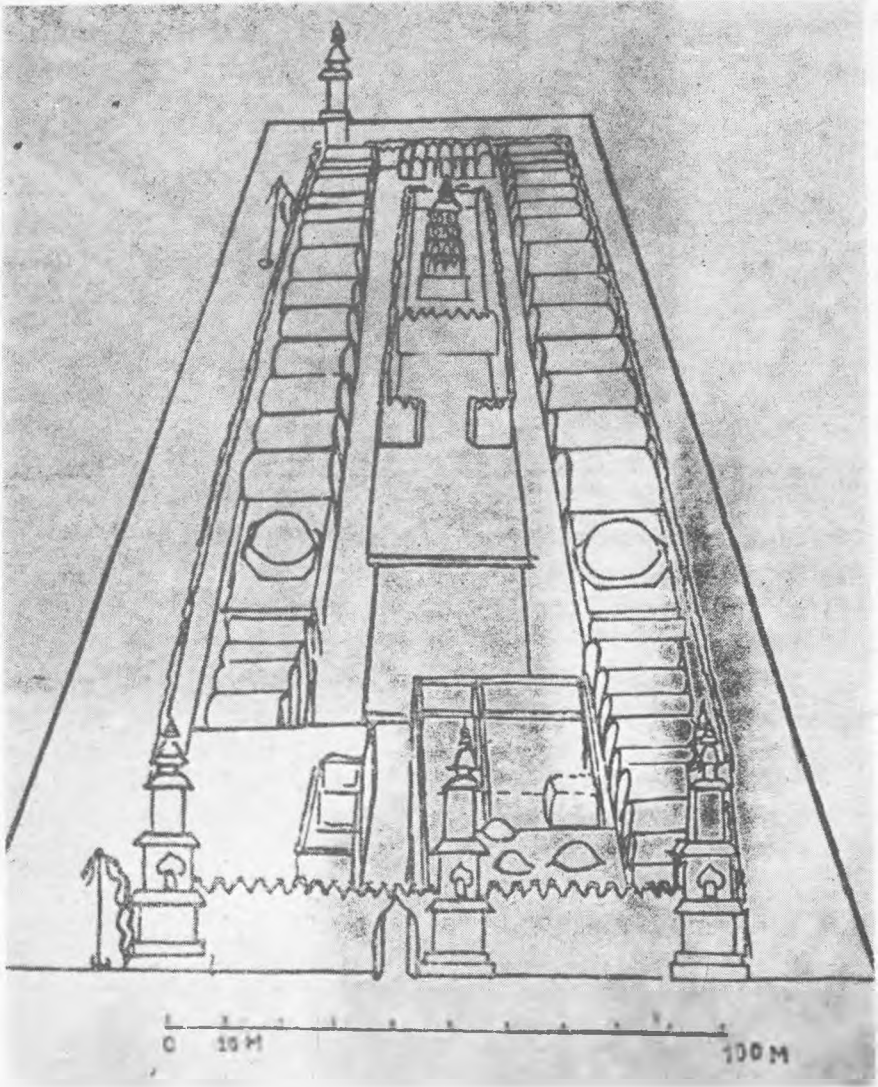
Levha: II — b) Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço'da tapınak Gamma'da bir Buddhist «idiz ev» «kule-tapınak). Bkz. not 25 ve 75. Le Coq., lev. 70/g.

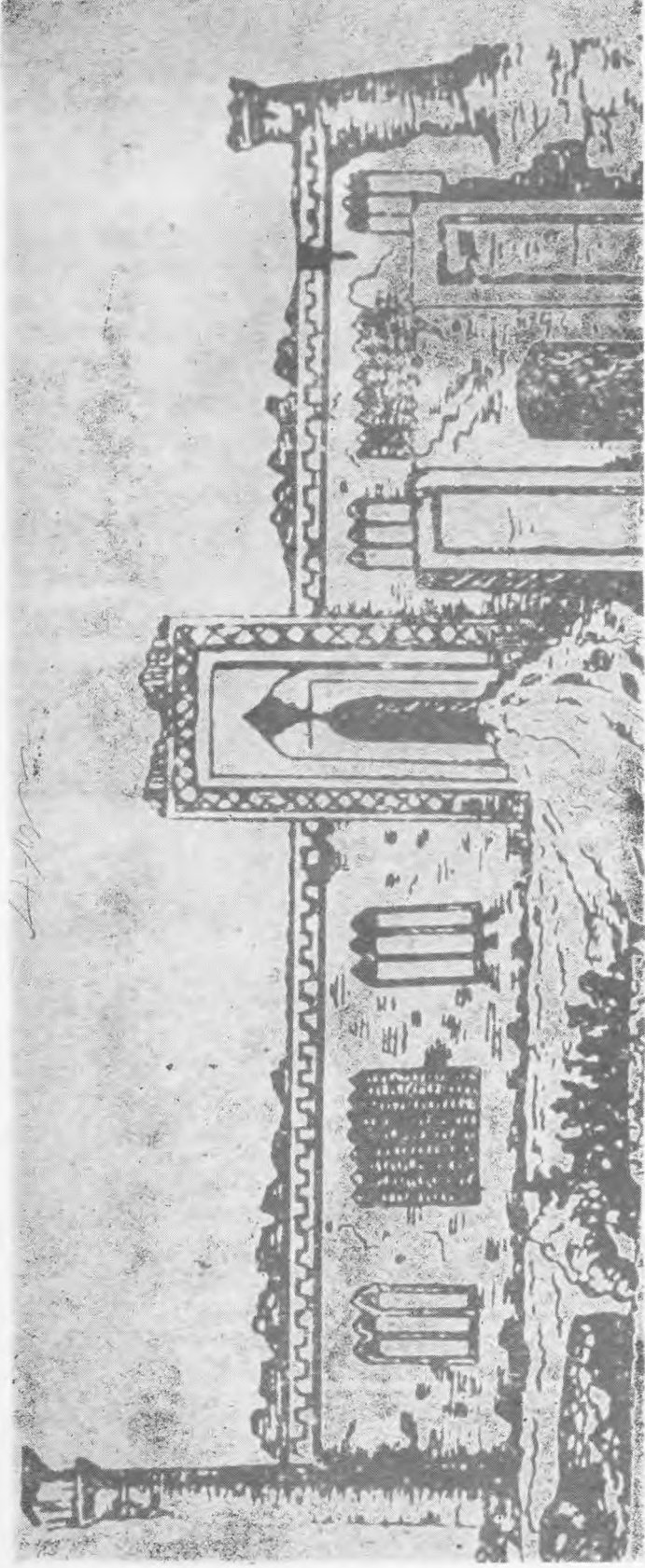
Şah: III — a) Turfan ilinde Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço'da 85
liz ev» den müteşekkil tapınak P'den bir kaç «idiz ev» in, «Grünwedel, Idikut» ta
rilen ölçülere göre, E. Esin tarafından rekonstitüsiyonu. Bkz. not 86.

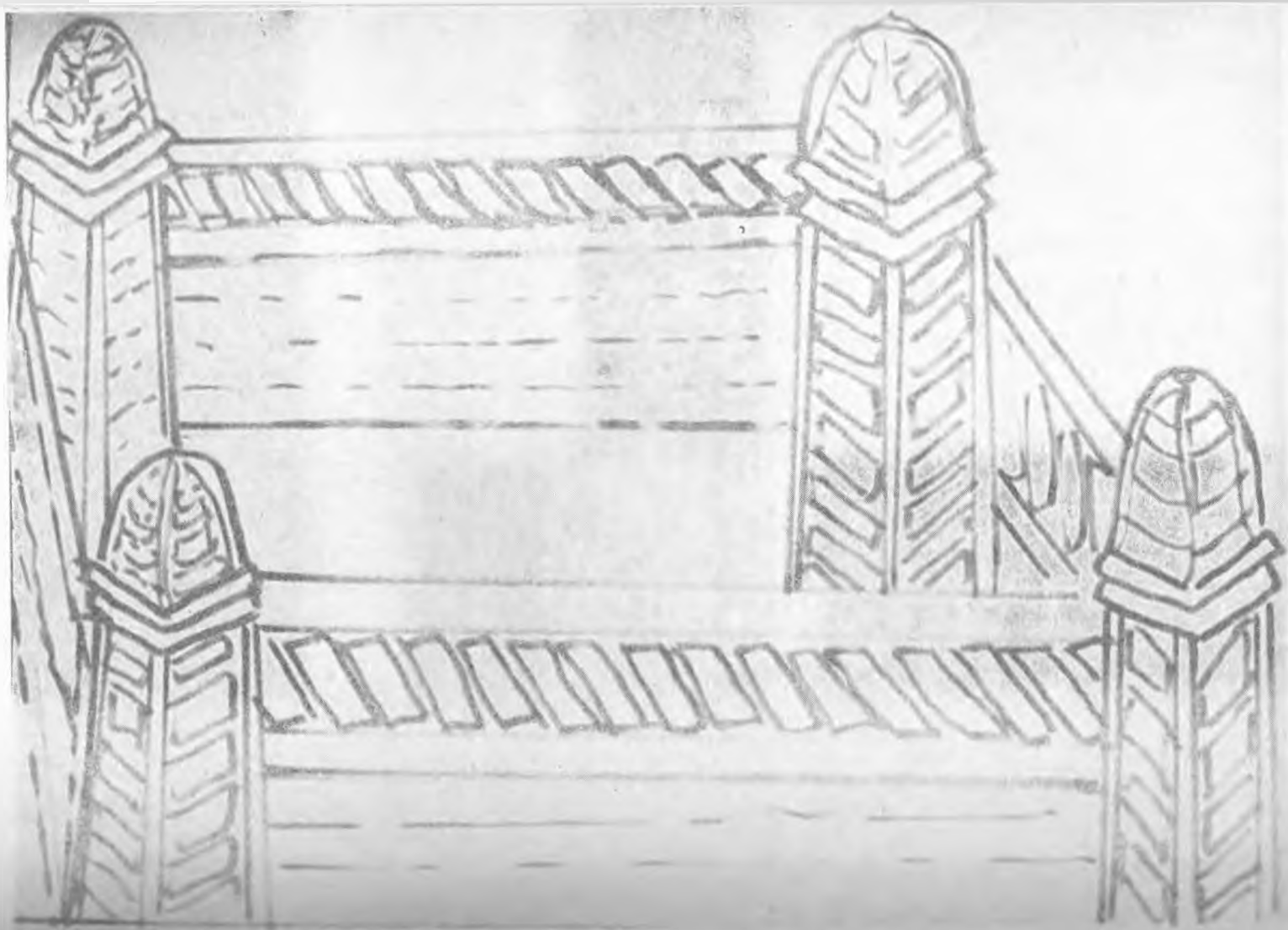
Levha: IV — a,b) Turfan ilinde Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço'da 85 «idiz ev» den müteşekkil Tapınak P nin uzakdan görünüşü (Le Coq, lev. 68/h) ve plânı (Grünwedel, «İdikut», res. 25). Bkz. not 86.

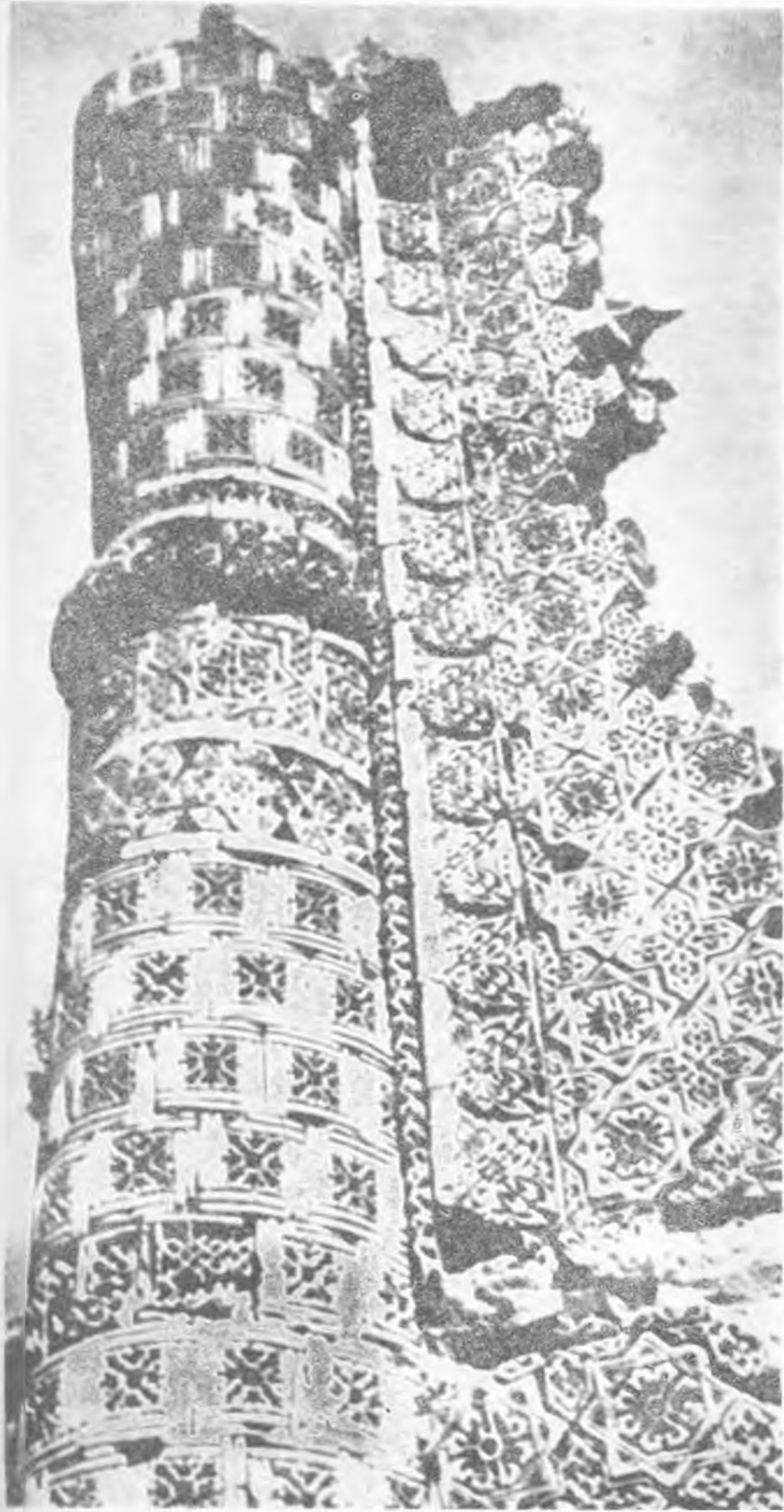
Levha: V — Turfan ilinde Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço'da Beta tapınağının, Grünwedel «Idikut» ta verilen ölçülere göre, E. Esin tarafından rekonstitüsyonu. Bkz. not 75.

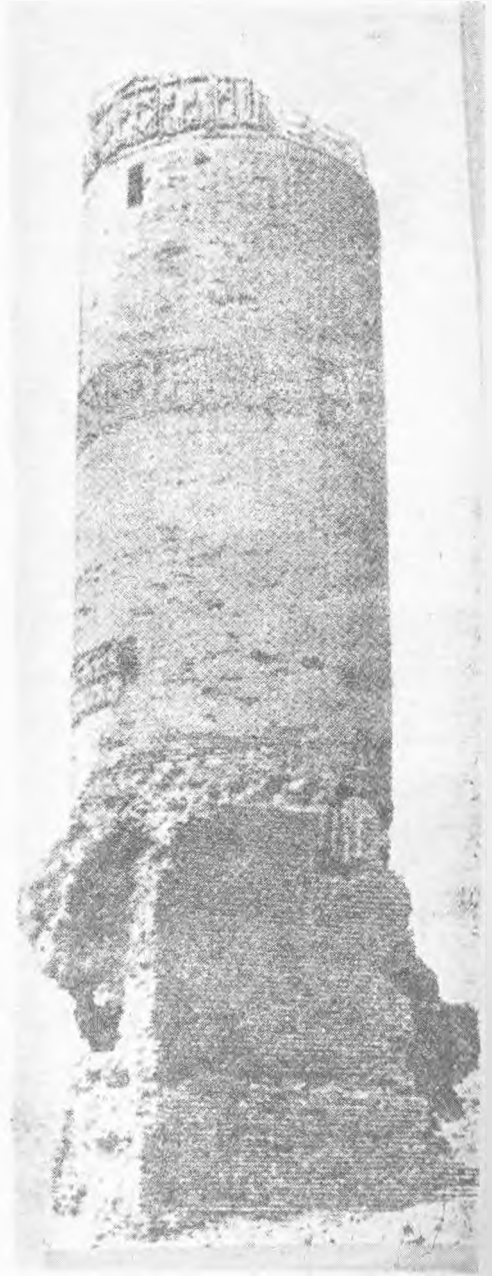
Levha: VI — a) Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Dahlem, Turfan eserleri III 4535, kâğıd üzerine cehennem ile ilgili bir resimde, gök rengi keramik ile müzeyyen ve köşe kuleleri olan sûrlu mahal tasvîri. Bkz. not 68-70.

Levha: VI — b) «İlâkani Türk» hükümdarı Çu Tigin Naşr b. İbrahim Şems ul-Mülk'ün M. 1079» da, Buhârâ yanında Harçang'da yaptırdığı «Ribat-i Melik» in XIX. yüzyıl sonunda bir resmi. Bkz. not 147

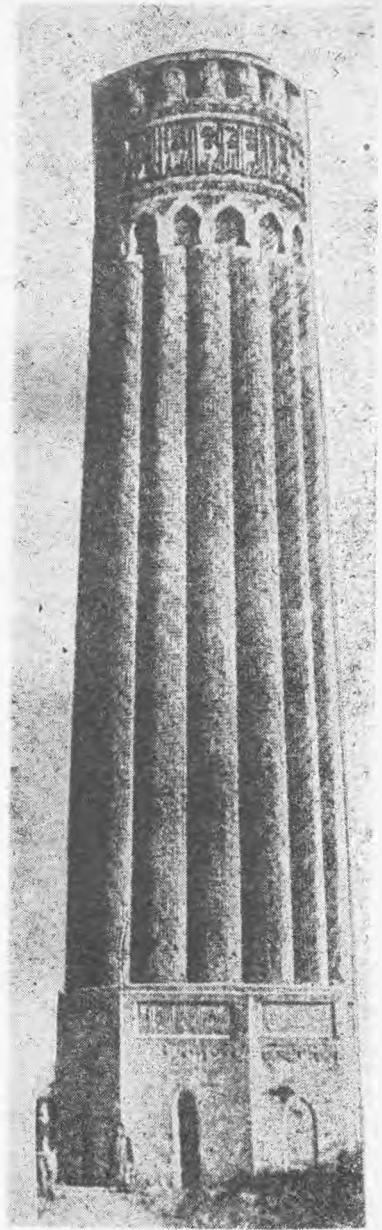
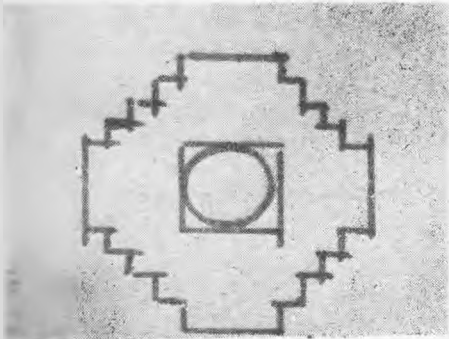
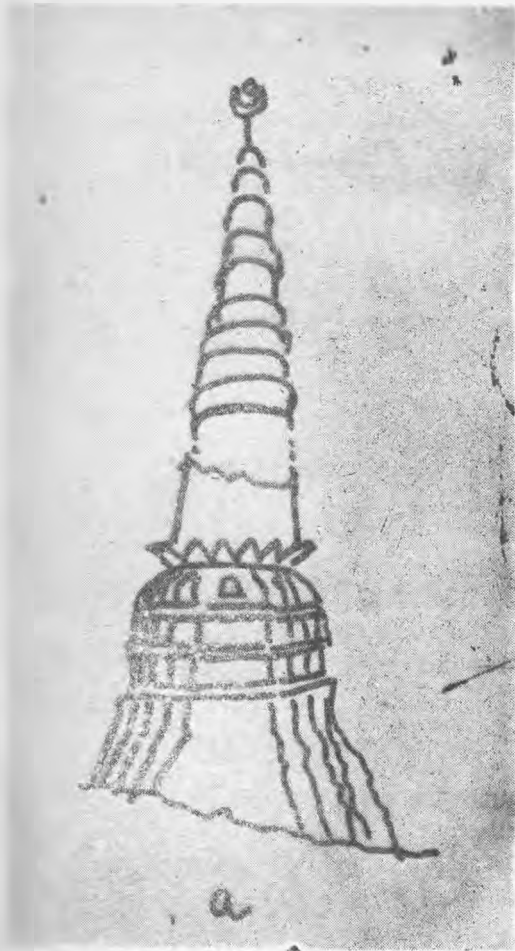

Levha: VII — «Ulakani Turk» sülalesinin M.X.-X.yüzyılda başkentlerinden Taraz'da Ayşe bibi türbesinin köşe minarelerinden biri. Bkz. not 146. Yaralov'dan.

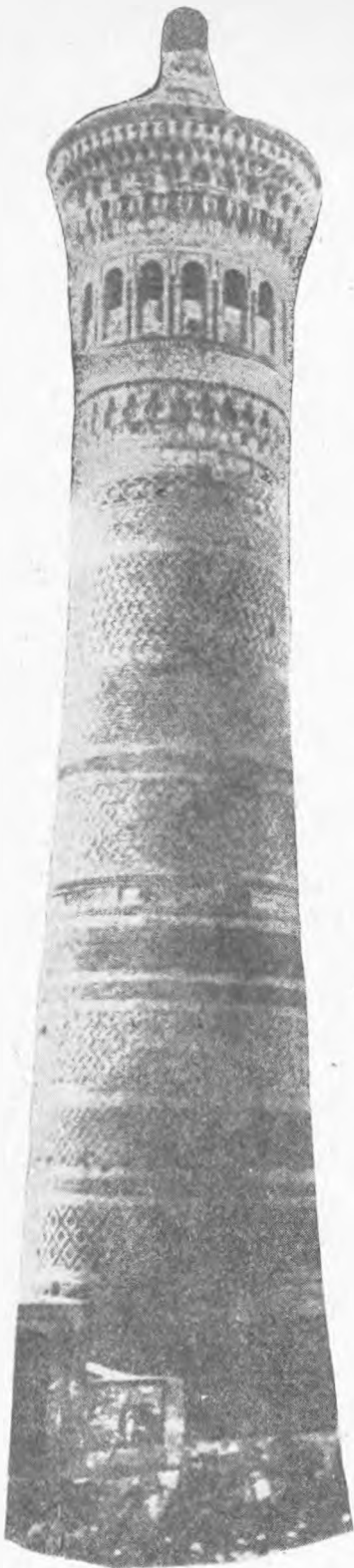
Levha: VIII — a) «Hâkânî Türk» hükümdârlarının başkentlerinden Üzkend'de, sülâlenin türbeleri bulunan külliyyede M.XI.yüzyıldan minâre. Bkz. not 155.

Levha: VIII — b) Tirmiz'de, bugün yıkılmış bulunan H.424/1031 tarihli minâre. Bkz. not 154. Staviskiy'den.

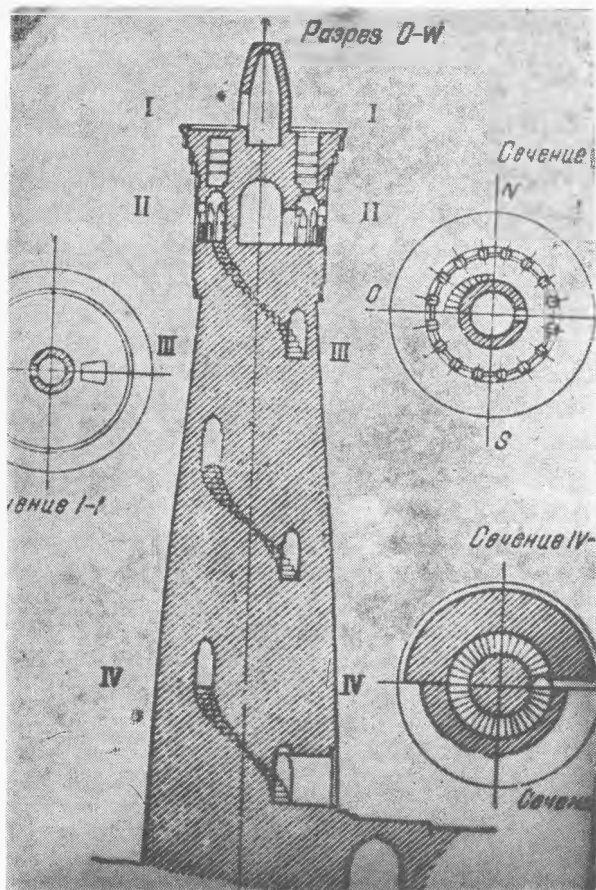

Levha: IX — a) Turfan ilinde Uygur Kaganlığı (M.850-1212) başkenti Koço ve yanında bulunan yivli «idiz ev»lerden birinin, Grünwedel, res. 151'deki ölçülere göre E. Esin tarafından rekonstrüksiyonu. Bkz. not 80.

Levha: IX — b) Tirmiz yanında M.1107 târîhli Car-kurgan minâresi. Bkz. not 158.

Levha: X — a,b) «Hâkânî Türk» hükümdârı Arslan Han'ın M.1127'de yaptırdığı Ulug-minâr ve Nil'sen tarafından kesiti. Bkz. not 162.

Levha: X — c) Mîlâdî 1192 târîhli Vabkend minâresi.